

ARAP EDEBİYATINDA DİN VE FEODALİZM

Hazine Gül CENGİZ

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri

Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. Rumeysa BAKIR DAYI

2025

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

ARAP EDEBİYATINDA DİN VE FEODALİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazine Gül CENGİZ

Danışman: Doç. Dr. Rumeysa BAKIR DAYI

BAYBURT- 2025

KABUL VE ONAY

Doç. Dr. Rumeysa BAKIR DAYI danışmanlığında, Hazine Gül CENGİZ tarafından hazırlanan “Arap Edebiyatında Din ve Feodalizm” başlıklı bu çalışma, 24.10.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Rumeysa BAKIR DAYI

Üye : Doç. Dr. İbrahim ÜNALAN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Zehra Nurdan CAN

Bu tezin kabulü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun/...../20... tarih ve 20...../.....-..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Bünyamin ALİM
Enstitü Müdürü

BEYANNAME

Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. Rumeysa BAKIR DAYI danışmanlığında hazırlamış olduğum “Arap Edebiyatında Din ve Feodalizm” başlıklı program seçin tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

24.10.2025

Hazine Gül CENGİZ

ÖN SÖZ

Bu tez sürecinin gerçekleştirilmesinde, bana sürekli destek olan saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. Rumeysa BAKIR DAYI' ya içten teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca, çalışma boyunca tüm zorlukları benimle paylaşan ve hayatımın her aşamasında yanımda olan değerli aileme de sonsuz minnettarım.

Hazine Gül CENGİZ

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARAP EDEBİYATINDA DİN VE FEODALİZM

Hazine Gül CENGİZ

Bayburt Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Rumeysa BAKIR DAYI

Bayburt-2025, Sayfa: 85

Bu çalışma, Arap edebiyatında din ve feodalizm ilişkisini tarihsel, sosyolojik ve edebî boyutlarıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada öncelikle din ve feodalizm kavramları kavramsal ve kuramsal açıdan ele alınmış, Batı ve Doğu feodalizmi karşılaştırılarak tarihsel çerçeve oluşturulmuştur. Ardından İslam öncesi Arap toplumunun kabile düzeni, nesep ve statü ilişkileri, İslam'ın gelişiyle toplumsal yapıda meydana gelen dönüşüm incelenmiştir. Emevî ve Abbasî dönemlerinde dinî ve feodal yapıların edebiyata yansımaları, methiye şiirleri, kasideler ve tasavvufî metinler üzerinden analiz edilmiştir. Endülüs edebiyatı, çok kültürlü yapısı ve dinî çoğulculuğu çerçevesinde sosyal tabakalaşmanın estetik temsillerine odaklanılmıştır. Modern Arap edebiyatında feodalizm eleştirisi, roman, şiir ve tiyatro örnekleri üzerinden değerlendirilmiş; kadın yazarların feodal düzenin ataerkil yönlerine yönelik eleştirilerine yer verilmiştir. Çalışmanın temel bulgusu, edebiyatın hem feodal düzeni meşrulaştıran hem de onu eleştiren bir araç olarak çift yönlü bir işlev üstlendiğidir. Bu yönüyle Arap edebiyatı, toplumsal düzenin pasif bir yansıması değil, aktif bir biçimlendiricisi olarak değerlendirilmiştir. Çalışma, edebiyatın toplumsal değişim ve adalet arayışındaki dönüştürücü rolünü vurgulayarak gelecekte yapılacak karşılaştırmalı ve disiplinler arası araştırmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, din, feodalizm, toplumsal adalet.

ABSTRACT

M. SC. THESIS

RELIGION AND FEUDALISM IN ARABIC LITERATURE

Hazine Gül CENGİZ

Bayburt University

Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Rumeysa BAKIR DAYI

Bayburt-2025, Pages: 85

This study aims to examine the relationship between religion and feudalism in Arabic literature from historical, sociological, and literary perspectives. The research first discusses the concepts of religion and feudalism within a conceptual and theoretical framework, comparing Western and Eastern feudalism to provide historical context. It then analyzes the tribal order, lineage, and status relations of pre-Islamic Arab society and explores the transformation of the social structure with the advent of Islam. The reflections of religious and feudal structures in literature during the Umayyad and Abbasid periods are examined through panegyric poetry, qasidas, and Sufi texts. Andalusian literature is analyzed in the context of its multicultural and religiously pluralistic environment, focusing on the aesthetic representation of social stratification. In modern Arabic literature, the critique of feudalism is evaluated through novels, poetry, and plays, with particular emphasis on female authors' criticism of the patriarchal aspects of the feudal order. The main finding of this study is that literature functions as a dual mechanism both legitimizing and criticizing the feudal order. Thus, Arabic literature is not merely a passive reflection of social order but an active force that shapes it. By emphasizing the transformative role of literature in social change and the pursuit of justice, this study aims to contribute to future comparative and interdisciplinary research.

Keywords: Arabic literature, religion, feudalism, social justice.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	II
BEYANNAME.....	III
ÖN SÖZ.....	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Konusu ve Problemi	2
Araştırmanın Amacı	3
Araştırmanın Önemi ve Gerekçesi	4
Araştırmanın Yöntemi	5
Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	6
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	7
1.1. DİN KAVRAMI VE SOSYOLOJİK YAKLAŞIMLAR	7
1.2. FEODALİTE KAVRAMI VE TARİHSEL ARKA PLAN.....	9
1.2.1. Feodal Sistemin Temel Özellikleri	11
1.2.2. Batı ve Doğu Feodalizminin Karşılaştırılması	13
1.3. DİN VE FEODALİTE İLİŞKİSİ: TEORİK TARTIŞMALAR	16
1.3.1. Dinin Toplumsal Düzeni Meşrulaştırıcı Rolü	17
1.3.2. Dinin Toplumsal Dönüşümdeki İşlevi.....	19
İKİNCİ BÖLÜM	22
2. ARAP TOPLUMUNDA DİN VE FEODALİZM	22
2.1. İSLAM ÖNCESİ ARAP TOPLUMU VE KABİLE DÜZENİ	22
2.2. NESEP, SOY VE TOPLUMSAL STATÜ İLİŞKİLERİ	24
2.3. İSLAM'IN GELİŞİ VE TOPLUMSAL YAPININ DÖNÜŞÜMÜ.....	29
2.4. DİNİ NORMLAR VE TOPLUMSAL ADALET ANLAYIŞI.....	33
2.5. FEODAL YAPININ EDEBİ ÜRETİME ETKİLERİ	36
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	40
3. ARAP EDEBİYATINDA DİNİN TEMSİLİ.....	40
3.1. KUR'AN VE HADİSLERİN EDEBİ ETKİSİ.....	40
3.2. DİNİ MOTİFLER VE TEMALAR	43
3.2.1. Tevhid ve Ahlaki Öğretiler.....	44
3.2.2. Adalet, İtaat ve Sabır Kavramları	45
3.3. TASAVVUFİ DÜŞÜNCENİN ŞİİR VE NESRE ETKİSİ	46
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	48
4. ARAP EDEBİYATINDA FEODALİZMİN TEMSİLİ.....	48
4.1. KAHRAMANLIK, SOY VE KABİLE ÖVGÜSÜ	48
4.2. EDEBİ METİNLERDE SINIF FARKLILIKLARI	49
4.3. TOPRAK, MÜLKİYET VE GÜÇ İLİŞKİLERİ	51
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	53
5. DİN VE FEODALİZMİN KESİŞİM NOKTALARI	53

5.1. DİNİ SÖYLEMİN SOSYAL HİYERARŞİYİ MEŞRULAŞTIRMASI	53
5.2. FEODAL DÜZENİN DİNİ YORUMLARLA DESTEKLENMESİ	54
5.3. ELEŞTİREL EDEBİ SÖYLEMLER VE TOPLUMSAL ADALET VURGUSU	56
5.4. TASAVVUFÎ VE AHLAKÎ YAKLAŞIMLARLA FEODAL ELEŞTİRİ	58
ALTINCI BÖLÜM.....	61
6. DÖNEMSEL VE TEMATİK METİN İNCELEMELERİ	61
6.1. CAHİLİYE DÖNEMİ ŞİİRLERİNDE DİN VE KABİLECİLİK.....	61
6.2. EMEVÎ VE ABBASÎ DÖNEMİ EDEBİYATINDA FEODAL İLİŞKİLER.....	64
6.3. ENDÜLÜS EDEBİYATINDA DİN VE SOSYAL TABAKALAŞMA	68
6.4. MODERN ARAP EDEBİYATINDA FEODALİZM ELEŞTİRİSİ	70
SONUÇ	75
KAYNAKÇA.....	80
ÖZ GEÇMİŞ	85

KISALTMALAR

AGE.	: Adı geçen eser
A.MLF.	: Aynı müellif
AS.	: Aleyhisselam
B.	: Bin
BK.	: Bakınız
CC.	: Celle celal��h��
C.	: Cilt
ÇEV.	: Çeviri
D��A	: Türkiye diyanet vakfı isl��m ansiklopedisi
D��B.	: Diyanet i��leri Başkanlığı
HZ.	: Hazreti
��SAM	: ��slam araştırma merkezi
KRS.	: Karşılaştırınız
N��R.	: Neşreden
��.	: ��l��m��
RA.	: Radiyallah�� an��h��
S.	: Sayfa
SS	: Sayfa sayısı
TDV	: Türkiye diyanet vakfı
THK.	: Tahkik
TRC.	: Tercüme
VD.	: Ve devamı

GİRİŞ

Arap edebiyatı hem İslam öncesi hem de İslam sonrası dönemlerde, Arap toplumunun sosyal, siyasal ve kültürel yapısını yansıtan en önemli entelektüel üretim alanlarından biri olmuştur. Tarih boyunca edebiyat, yalnızca estetik bir uğraş ya da bireysel duyguların dışavurumu değil, aynı zamanda toplumsal düzenin bir aynası ve kimi zaman da onu dönüştüren bir güç olagelmıştır. Din, bu düzenin merkezinde yer alan temel kurumlardan biridir ve bireylerin değer dünyasını şekillendirirken, toplumsal yapının işleyişine yön verir. Feodalizm ise hem Doğu hem Batı tarihinde, toprağa dayalı üretim ilişkileri çerçevesinde hiyerarşik bir toplumsal düzen oluşturarak siyasal otoritenin temelini sağlamlaştıran bir yapıyı ifade eder. Arap edebiyatında din ve feodalizm arasındaki ilişkinin incelenmesi, yalnızca tarihsel bir ilginin değil, aynı zamanda sosyolojik bir merakın da ürünüdür.

Bu çalışmada, Arap edebiyatında dinin ve feodal düzenin temsili, meşruiyet ve eleştiri eksenlerinde analiz edilmiştir. İslam öncesi dönemin kabile yapısından başlayarak İslam'ın getirdiği toplumsal dönüşümler, Emevî ve Abbasî dönemlerinde kurumsallaşan siyasal yapı, Endülüs'teki çok kültürlü ve çok dinli ortam, nihayet modern dönemde feodal düzenin eleştirisini konu edinen edebî metinler kronolojik ve tematik bir bütünlük içinde ele alınmıştır. Bu sayede, edebiyatın yalnızca bir yansıtma aracı olmadığı; aksine toplumsal düzenin inşasında aktif bir rol üstlendiği, ideolojik söylemi yeniden ürettiği ve gerektiğinde sorguladığı ortaya konulmuştur.

Çalışmanın kapsamı, yalnızca Arap şiiriyle sınırlı olmayıp, nesir türlerini, tarihî kronikleri ve modern dönemin roman ve tiyatro eserlerini de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Böylece feodalizmin farklı dönemlerde aldığı biçimler ve bu biçimlerin edebiyata nasıl yansıdığı çok yönlü bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Ayrıca tasavvufî literatürün toplumsal adalet vurgusu ve eşitlikçi söyleminin, feodal düzenin hiyerarşik yapısına alternatif bir anlayış sunduğu da ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu yaklaşım, edebiyatın yalnızca iktidarı meşrulaştıran değil, aynı zamanda iktidara muhalif bir dil geliştiren yönünü de görünür kılmıştır.

Araştırmanın bir diğer amacı, Arap edebiyatında dinî söylemlerin sosyal hiyerarşiyle nasıl ilişkilendiğini ortaya koymaktır. Hutbeler, methiyeler, kasideler ve diğer edebî türler aracılığıyla dini motifler toplumsal düzeni kutsayan bir işlev görmüş; halifeler ve emirler için yazılan methiyeler siyasal otoritenin ilahî bir iradenin tezahürü olduğu fikrini halkın zihninde pekiştirmiştir. Ancak aynı metinlerin bazılarında, özellikle hiciv ve zühd türlerinde, feodal

düzenin aşırılıklarına ve adaletsizliklerine yönelik eleştiriler de mevcuttur. Bu çift yönlü işlev, edebiyatın toplum üzerindeki etkisinin ne denli güçlü olduğunu gösterir.

Bu çalışma, tarihsel belgelerden edebî metinlere, sosyolojik kuramlardan felsefî tartışmalara kadar geniş bir kaynak yelpazesinden yararlanarak, din ve feodalizm ilişkisini disiplinler arası bir perspektifle ele almaktadır. Elde edilen bulgular, Arap edebiyatının yalnızca bir estetik ifade alanı değil, aynı zamanda bir toplumsal hafıza ve ideolojik mücadele sahası olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle çalışma hem Arap edebiyatı araştırmalarına hem de din sosyolojisi ve tarihsel sosyoloji literatürüne katkı sunmayı hedeflemektedir.

Sonuç olarak bu giriş bölümü, tezin temel sorunsalını ve amacını ortaya koyarken, okuyucuya çalışmanın hangi sorulara yanıt aradığını da açıklamaktadır: Din, toplumsal düzeni nasıl meşrulaştırır? Feodal yapılar edebî metinlerde nasıl temsil edilir? Edebiyat, feodal düzeni güçlendiren bir araç mıdır yoksa onu dönüştüren bir eleştiri mi sunar? Bu soruların yanıtı, hem Arap edebiyatının tarihsel gelişimini anlamak hem de edebiyat-toplum ilişkisini çözümlemek açısından önem taşımaktadır.

Araştırmanın Konusu ve Problemi

Bu araştırmanın temel konusu, Arap edebiyatında din ve feodalizmin birbirleriyle olan etkileşimini incelemek ve bu iki toplumsal olgunun edebî metinlerde nasıl temsil edildiğini ortaya koymaktır. Din, insan topluluklarının hem bireysel hem de kolektif düzeyde davranışlarını, değer sistemlerini ve sosyal ilişkilerini belirleyen güçlü bir unsur olarak tarih boyunca önemli bir işlev görmüştür.

Feodalizm ise özellikle Orta Çağ'da, toplumsal yapının hiyerarşik olarak örgütlenmesini sağlayan, ekonomik üretim ilişkilerini ve güç dengelerini belirleyen bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın temel problemi, dinin feodal düzeni hangi araçlarla meşrulaştırdığı, hangi durumlarda feodal düzeni sorgulayan veya dönüştürmeye çalışan bir rol üstlendiği ve tüm bu sürecin Arap edebiyatına nasıl yansıdığıdır.

Araştırma, yalnızca tarihsel bir olaylar dizisini değil, aynı zamanda bir zihniyet dünyasını da incelemeyi amaçlamaktadır. Cahiliye dönemi Arap toplumunda kabile asabiyetinin, soy ilişkilerinin ve hiyerarşik toplumsal düzenin şiire nasıl yansıdığı, İslam'ın gelişiyi birlikte dinî öğretilerin bu yapıyı ne ölçüde dönüştürdüğü, adalet, eşitlik, kardeşlik ve merhamet gibi kavramların edebî dile hangi biçimlerde yansıdığı bu çalışmanın odaklandığı temel sorulardır. Ayrıca Abbasî ve Emevî dönemlerinde feodal nitelikli bir toplumsal tabakalaşmanın yeniden ortaya çıkması, bu tabakalaşmanın edebiyat aracılığıyla nasıl meşrulaştırıldığı ya da eleştirildiği de önemli bir araştırma problemidir.

Bu bağlamda çalışmanın problemi, din–feodalizm ilişkisinin Arap edebiyatında tek boyutlu bir temsile sahip olmadığı, aksine hem mevcut düzeni destekleyen hem de onu dönüştürmeye çalışan çok yönlü bir söylem alanı sunduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu nedenle, araştırmada ele alınacak metinlerin hem tarihsel bağlamı hem de sosyolojik ve kültürel işlevi göz önünde bulundurulacaktır. Böylece dinin, toplumsal düzeni meşrulaştırıcı bir unsur mu yoksa toplumsal değişimin itici gücü mü olduğu sorusu edebî örnekler üzerinden tartışılacaktır. Çalışmanın sonunda, Arap edebiyatında din ve feodalizm arasındaki ilişkinin tekdüze bir yapı arz etmediği, dönemsel ve tematik değişkenlikler gösterdiği sonucuna ulaşılması hedeflenmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın temel amacı, Arap edebiyatında din ve feodalizmin kesişim noktalarını sistematik ve çok boyutlu bir biçimde inceleyerek, bu iki olgunun edebî üretime nasıl yansıdığını ve karşılıklı etkileşimlerini ortaya koymaktır. Din, tarih boyunca toplumsal düzeni şekillendiren en önemli kurumsal ve kültürel unsurlardan biri olmuştur. Feodalizm ise özellikle Orta Çağ'da hem ekonomik hem de siyasal ilişkileri belirleyen bir toplumsal düzen olarak dikkat çeker. Bu iki olgu arasındaki ilişkinin yalnızca siyasal veya teolojik bir mesele olarak değil, aynı zamanda edebî bir yansıma alanı olarak da ele alınması, bu çalışmanın başlıca hedefidir.

Araştırma, öncelikle dinin toplumsal düzen üzerindeki meşrulaştırıcı işlevini ve feodal sistemin ideolojik dayanaklarını anlamayı hedeflemektedir. Bu çerçevede Cahiliye dönemi şiirlerinden başlayarak İslam'ın gelişiyle toplumsal yapıda yaşanan dönüşümler, Abbasî ve Emevî dönemlerinde feodal ilişkilerin yeniden şekillenmesi ve bu süreçlerin Arap edebiyatında aldığı temsiller incelenecektir. Bu inceleme sayesinde, dinin feodal düzene verdiği desteğin veya yönelttiği eleştirinin metinlerde hangi kavram, tema ve imgeler aracılığıyla somutlaştığı ortaya konacaktır.

Bu çalışmanın bir diğer amacı, Arap edebiyatındaki dinî ve feodal temaların yalnızca bir tarihsel arka plan bilgisi olarak değil, aynı zamanda toplumsal eleştiri ve dönüşüm aracı olarak nasıl işlev gördüğünü göstermektir. Özellikle tasavvufî şiir ve nesir örneklerinde feodal yapıya karşı geliştirilen ahlaki eleştiriler, toplumsal eşitlik ve adalet vurgusu üzerinden analiz edilecektir. Bu analiz, edebiyatın yalnızca bir yansıma değil, aynı zamanda bir dönüşüm ve eleştiri aracı olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Son olarak, bu araştırmanın amacı yalnızca geçmişi anlamak değil, aynı zamanda günümüz Arap toplumlarının edebî üretimlerinde din–feodalizm ilişkisine yönelik nasıl bir

yaklaşım geliştirildiğini de değerlendirmektir. Böylece hem tarihsel süreklilik hem de değişim unsurları bir arada ele alınacak, dinî söylem ile toplumsal yapı arasındaki etkileşimin çok katmanlı niteliği ortaya çıkarılacaktır. Bu yönüyle çalışma hem sosyoloji hem edebiyat hem de tarih disiplinleri arasında köprü kurmayı ve disiplinler arası bir bakış açısı geliştirmeyi hedeflemektedir.

Araştırmanın Önemi ve Gerekçesi

Bu araştırma hem edebiyat hem sosyoloji hem de tarih disiplinlerini kesiştiren bir konuya odaklanması bakımından önemli bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Arap edebiyatında din ve feodalizm ilişkisinin incelenmesi, sadece tarihsel bir dönemin toplumsal yapısını anlamakla kalmaz, aynı zamanda dinin toplumsal düzen üzerindeki rolünü, feodal ilişkilerin ideolojik dayanaklarını ve edebî metinlerin bu ilişkileri nasıl yansıttığını ortaya koyar. Bu bağlamda çalışma, edebiyatın yalnızca estetik bir alan değil, aynı zamanda toplumsal gerçekliğin ifadesi ve eleştirisi için güçlü bir araç olduğunu göstermeyi hedefler. Özellikle Arap edebiyatı gibi hem İslam'ın temel metinlerinden beslenen hem de tarih boyunca pek çok siyasi ve sosyal dönüşüm yaşayan bir edebiyat geleneği, din-feodalizm ilişkisini incelemek için oldukça verimli bir zemin sunar.

Araştırmanın önemi, günümüz akademik literatüründeki bir boşluğu doldurmasında da yatmaktadır. Mevcut çalışmalar çoğunlukla ya din sosyolojisine ya da feodalizmin tarihsel çözümlemesine odaklanmakta, bu iki alanın edebî temsiller üzerinden nasıl bir araya geldiğine dair derinlikli incelemeler sınırlı kalmaktadır. Bu çalışma, feodal düzenin yalnızca ekonomik veya siyasal değil, aynı zamanda kültürel ve edebî bir fenomen olduğunu vurgulayarak literatüre disiplinler arası bir katkı sağlamaktadır. Ayrıca çalışmada yalnızca tarihsel dönemler değil, modern Arap edebiyatındaki eleştirel söylemler de inceleneceğinden, geçmişten günümüze uzanan bir süreklilik ve değişim hattı çizilecektir.

Bu araştırmanın gerekçesi ise, toplumsal yapıyı şekillendiren en temel iki unsurun din ve mülkiyet ilişkilerinin birbirleriyle etkileşimini anlamanın, yalnızca geçmişi anlamak için değil, günümüz sosyal bilimlerine de ışık tutması gerektiği düşüncesidir. Feodalizmin sınıfsal ayrımları, hiyerarşik düzeni ve ekonomik eşitsizlikleri ile dinin eşitlikçi, adalet arayışına dayalı söylemi arasındaki gerilim, edebiyatın sunduğu bir aynada incelendiğinde hem tarihsel bilinç hem de toplumsal farkındalık açısından zengin bir perspektif sunar. Bu yönüyle çalışma, modern Arap toplumlarında devam eden sosyal eşitsizlik, sınıf farkı ve dinî söylem tartışmalarına tarihsel bir derinlik kazandırmayı da amaçlamaktadır.

Sonuç olarak bu araştırma, yalnızca akademik bir katkı sağlamayı değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel boyutlarıyla toplumsal bilinç oluşturmaya da hedefler. Arap edebiyatında din ve feodalizmin kesişim noktalarını irdelemek hem geçmişin ruhunu anlamak hem de günümüz toplumlarının dinamiklerine ışık tutmak bakımından değerli bir girişimdir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, disiplinler arası bir yaklaşımı benimseyerek hem tarihsel hem sosyolojik hem de edebî çözümleme yöntemlerinden yararlanmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel yöntemi, nitel araştırma yaklaşımına dayalı bir literatür taraması ve metin analizidir. İlk aşamada din ve feodalizm kavramları, tarihsel ve sosyolojik perspektiflerle ele alınarak kavramsal bir çerçeve oluşturulacaktır. Bu süreçte din sosyolojisi literatürü, klasik feodalizm kuramları, toplumsal tabakalaşma ve iktidar ilişkilerine dair temel teoriler taranacak; Batı ve Doğu feodalizmi üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar değerlendirilecektir. Böylece araştırmanın kavramsal temeli sağlam bir biçimde inşa edilecektir.

İkinci aşamada, Arap toplumunun tarihsel dönüşümü incelenecektir. Cahiliye dönemi toplumsal yapısı, nesep ve kabile ilişkileri, İslam'ın gelişiyle toplumsal yapıda meydana gelen değişimler tarihsel-sosyolojik bir perspektiften analiz edilecektir. Bu bağlamda tarihsel kaynaklar, sosyolojik çözümlemeler ve ikincil literatür birlikte kullanılacak, özellikle toplumsal hiyerarşi, mülkiyet ilişkileri ve iktidar yapıları gibi unsurların değişim seyri ortaya konacaktır.

Araştırmanın en özgün aşaması ise edebî metinlerin tematik ve söylemsel çözümlemesi olacaktır. Bu aşamada klasik Arap şiirleri, kasideler, Abbasî ve Emevî dönemi edebiyatı, Endülüs şiiri, tasavvufî metinler ve modern Arap edebiyatından seçili eserler incelenecek, bu metinlerde din ve feodalizmle ilgili hangi temaların öne çıktığı belirlenecektir. İnceleme sürecinde metin çözümleme teknikleri kullanılarak eserlerin tarihsel bağlamı, anahtar kavramları ve toplumsal işlevleri değerlendirilecektir. Bu yöntem hem edebî estetiği hem de sosyolojik anlamı dikkate almayı sağlayacaktır.

Verilerin yorumlanmasında karşılaştırmalı analiz yöntemi de kullanılacaktır. Böylece farklı dönemlerdeki ve farklı türlerdeki edebî metinlerin din-feodalizm ilişkisini nasıl işlediği, hangi benzerlik ve farklılıkları taşıdığı ortaya konacaktır. Araştırma sürecinde elde edilen bulgular, tarihsel bağlam içinde değerlendirilerek bütüncül bir sonuca ulaşılabilecektir.

Bu çok aşamalı yöntem, çalışmanın hem teorik hem de pratik boyutunu güçlendirmeyi, yalnızca betimleyici bir yaklaşım yerine eleştirel ve çözümleyici bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir. Böylece Arap edebiyatında din ve feodalizm ilişkisi, dönemsel ve tematik çeşitliliğiyle bütüncül bir şekilde ortaya konacaktır.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu araştırma, Arap edebiyatında din ve feodalizm temasını tarihsel, sosyolojik ve edebî boyutlarıyla ele almayı hedeflemektedir. Çalışmanın kapsamı, öncelikle Cahiliye döneminden modern Arap edebiyatına kadar uzanan geniş bir zaman dilimini kapsar. Cahiliye dönemi şiirlerinde kabilecilik ve soy asabiyeti, İslam'ın gelişiyle birlikte toplumsal yapıda meydana gelen dönüşümler, Abbasî ve Emevî dönemlerinde sosyal tabakalaşma ve feodal ilişkilerin edebî metinlerdeki temsilleri bu çalışmanın odağında yer almaktadır. Ayrıca Endülüs edebiyatında dinî ve toplumsal hiyerarşiyi konu alan metinler, modern Arap edebiyatında feodalizme yönelik eleştirel söylemler ve tasavvufî literatürde feodal düzene yöneltlen ahlaki eleştiriler de kapsam dâhilinde değerlendirilmiştir. Bu geniş tarihsel ve tematik çerçeve hem süreklilik hem de değişim unsurlarını birlikte analiz etmeye imkân vermektedir.

Araştırmada edebiyatın yalnızca bir yansıma alanı olarak değil, aynı zamanda toplumsal eleştiri ve dönüşümün bir aracı olarak işlevi üzerinde durulmuştur. Bu nedenle seçilecek şiir ve nesir örnekleri, din-feodalizm ilişkisini en iyi temsil eden ve toplumsal yapıyı anlamaya katkı sağlayan metinlerden oluşacaktır. Analizler yapılırken tarihsel bağlam dikkate alınacak, eserlerin üretildiği dönemin sosyal, politik ve ekonomik koşulları göz önünde bulundurulacaktır.

Bununla birlikte, araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle, inceleme evreni çok geniş olduğundan tüm Arap edebiyatını kapsayan bir analiz yapmak mümkün değildir. Bu nedenle belirli dönemler, yazarlar ve eserler seçilerek odaklanılmış bir inceleme yapılmıştır. Çalışma, edebiyatın tüm türlerine değil, özellikle şiir ve nesre yoğunlaşmaktadır; drama ve modern roman türleri yalnızca temsil gücü yüksek örneklerle sınırlı şekilde ele alınacaktır. Ayrıca kullanılan kaynaklar, erişilebilirlik durumuna göre seçilmiş olup yalnızca güvenilir akademik çalışmalar ve birincil metinler değerlendirmeye alınmıştır.

Bu sınırlılıklar, araştırmanın derinlikli bir analiz sunmasını engellememekle birlikte, ulaşılan bulguların belirli bir bağlam içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Arap edebiyatında din ve feodalizmin temsilini anlamaya yönelik önemli bir adım olmakla birlikte, konunun farklı boyutlarını ele alan daha geniş ölçekli çalışmalara da zemin hazırlamayı hedeflemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DİN KAVRAMI VE SOSYOLOJİK YAKLAŞIMLAR

Din, insanlık tarihinin en eski ve en köklü toplumsal kurumlarından biridir. Etimolojik olarak Arapça “din” kelimesi itaat, hüküm, hesap ve karşılık gibi anlamlar taşır ve bu durum, dinin hem bireysel hem de toplumsal boyutuna işaret eder. Dinin, bireyin iç dünyasında anlam arayışına cevap veren, varoluşsal bir güven duygusu sağlayan, değerler ve davranışlar için bir referans çerçevesi oluşturan bir yönü vardır. Ancak bunun ötesinde din, toplumların örgütlenme biçimini etkileyen, normlar ve kurallar yoluyla sosyal düzeni kuran bir sistem olarak da işlev görür. Dolayısıyla dinin sadece metafizik bir inançlar bütünü olarak değil, aynı zamanda toplumsal ilişkileri belirleyen kurumsal bir yapı olarak incelenmesi gerekir.¹

Sosyoloji bilimi, 19. yüzyıldan itibaren dini toplumsal bir fenomen olarak ele almış, onu bilimsel yöntemlerle anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Emile Durkheim (1858-1917), dinin toplumun kolektif bilincinin bir tezahürü olduğunu savunur; ona göre din, bireylerin tek başına ulaşamayacağı bir kutsallık duygusunu toplumsal bir bağ aracılığıyla üretir ve bu sayede sosyal dayanışmayı güçlendirir.² Durkheim için dini ayinler, kutsal olanı profan olandan ayırarak toplumsal birliğin yeniden üretildiği ritüellerdir. Böylece din, sadece inanç sistemlerinin değil, aynı zamanda sosyal düzenin ve kolektif bilincin de bir kurucu unsurudur. Bu yaklaşım, dini daha çok toplumsal işlevleri üzerinden değerlendiren işlevselci bir perspektifin öncülünü oluşturur.

Max Weber (1864-1920) ise dinin toplumsal hayat üzerindeki etkisini özellikle ekonomik ve kültürel dönüşümler bağlamında analiz etmiştir. Weber’in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı eserinde ileri sürdüğü tez, Protestanlığın özellikle Kalvinist etik anlayışının, rasyonel çalışma disiplini ve dünyevi başarıya yönelik bir motivasyonu besleyerek modern kapitalizmin gelişimini kolaylaştırdığını savunur.³ Weber’in yaklaşımı, dini yalnızca toplumsal düzeni koruyan bir kurum olarak değil, aynı zamanda toplumsal değişimin ve modernleşmenin önemli bir aktörü olarak görmesi açısından önemlidir. Bu görüş, dinin toplum üzerindeki etkisinin durağan değil, dinamik ve dönüştürücü bir nitelik taşıdığını ortaya koyar.

¹ Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion* (Minneapolis: Fortress Press, 1991), 15-17.

² Émile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life* (London: George Allen & Unwin, 1915), 62-64.

³ Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (New York: Scribner, 1958), 27-29.

Karl Marx (1818-1883) ise dini toplumsal eşitsizliklerin meşrulaştırıcı bir ideolojisi olarak değerlendirmiştir. Marx'ın ünlü “din halkın afyonudur” ifadesi, dini yönetici sınıfların çıkarlarını koruyan, toplumsal çelişkileri perdeleyen ve ezilen sınıfları teskin eden bir araç olarak gördüğünü gösterir.⁴ Marx'a göre din, insanın kendi ürettiği dünyayı yabancılaşmış bir biçimde kutsallaştırmasının bir sonucudur. Dolayısıyla, gerçek özgürleşme ancak bu yabancılaşmanın aşılması ve maddi üretim ilişkilerinin dönüştürülmesiyle mümkündür. Bu bakış açısı, dini daha çok eleştirel ve çatışma teorisi perspektifinden değerlendiren bir yaklaşımı temsil eder.

Modern sosyolojide dinin toplumsal rolüne ilişkin daha farklı yorumlar da ortaya çıkmıştır. Bryan Turner (1945-...), modern toplumlarda dinin yalnızca kutsalın düzenlenmesi değil, aynı zamanda kimlik, aidiyet ve siyasal söylem üretimi açısından da belirleyici bir unsur olduğunu ileri sürer.⁵ Turner'a göre din, moderniteyle birlikte sekülerleşse bile tamamen ortadan kalkmaz; aksine kimlik politikalarının, kolektif bellek inşasının ve hatta direniş hareketlerinin merkezinde yer alabilir. Bu yaklaşım, dinin modern dünyadaki çok boyutlu işlevlerine dikkat çeker.

Türkiye’de ve İslam dünyasında yapılan din sosyolojisi araştırmaları da dinin sadece metafizik bir olgu değil, aynı zamanda toplumsal hayatı şekillendiren güçlü bir kurumsal yapı olduğunu vurgulamıştır. Amiran Kurtkan Bilgiseven (1926-2005), dinin toplumsal düzeni kurucu ve koruyucu bir işlev üstlendiğini, bireylerin değer dünyasını şekillendirdiğini ve sosyal normların kaynağı olduğunu belirtir.⁶ Benzer şekilde İzzet Er (1949-...), dinin sadece bireysel bir inanç meselesi değil, aynı zamanda bir toplumsal dayanışma mekanizması ve kültürel kimlik inşasının bir parçası olduğunu ifade eder.⁷

Din kavramının sosyolojik açıdan bir diğer önemli boyutu da normatif ve işlevsel yaklaşımların bir arada değerlendirilmesidir. Normatif açıdan din, insana mutlak bir hakikat, değerler sistemi ve ahlaki bir pusula sunar. İşlevsel açıdan ise din, toplumsal grupları bir arada tutan, çatışmaları düzenleyen ve kolektif kimlik oluşturan bir araçtır. Bu yönüyle din hem toplumsal düzenin sürdürülmesinde hem de toplumsal değişim süreçlerinde aktif bir rol oynar.

Bütün bu teorik çerçeve, Arap edebiyatında din temalarının incelenmesi açısından son derece önemlidir. Zira Arap edebiyatı, özellikle cahiliye dönemi şiirlerinden itibaren dini ve toplumsal değerlerin en önemli ifade alanlarından biri olmuştur. İslam'ın gelişile birlikte

⁴ Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, çev. Kenan Somer (Ankara: Sol Yayınları, 1975), 112.

⁵ Bryan Turner, “Din ve Çağdaş Sosyolojik Teoriler”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2015): 201-220.

⁶ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi* (İstanbul, 1985), 34-39.

⁷ İzzet Er, *Din Sosyolojisi* (Ankara, 1988), 22-25.

Kur'ân ve hadislerin edebiyat üzerindeki etkisi, toplumsal yapıda köklü bir dönüşüm meydana getirmiştir.⁸ Bu dönüşüm, sadece teolojik içeriklerin değil, aynı zamanda toplumsal adalet, eşitlik, kardeşlik ve ahlak gibi kavramların edebî dile yansımalarına zemin hazırlamıştır. Abbâsî ve Emevî dönemlerinde ise dinin hem mevcut düzeni meşrulaştırıcı hem de onu eleştiren bir araç olarak kullanıldığı görülür. Dolayısıyla dinin sosyolojik analizi, bu edebî temsillerin tarihsel ve toplumsal bağlamını anlamak açısından vazgeçilmezdir.

Sonuç olarak, din kavramı hem bireysel hem de toplumsal düzeyde çok boyutlu bir olgu olarak ele alınmalıdır. Din, bir yandan kutsalı, ahlaki değerleri ve metafizik inancı temsil ederken; diğer yandan toplumsal yapıyı, iktidar ilişkilerini ve kültürel kimliği şekillendiren bir kurumdur. Sosyolojik yaklaşımlar, dinin bu çift yönlü karakterini kavramamıza yardımcı olur. Bu nedenle, Arap edebiyatında dinin temsiliyi incelemek, sadece dini metinlerin içerdiği inanç unsurlarını anlamak değil, aynı zamanda toplumsal düzeni ve tarihsel dönüşümleri de analiz etmek anlamına gelir. Böylece hem dinin toplumsal düzeni meşrulaştırıcı hem de dönüştürücü işlevleri daha açık bir şekilde ortaya konabilir.

1.2. FEODALİTE KAVRAMI VE TARİHSEL ARKA PLAN

Feodalite, Orta Çağ'ın toplumsal, ekonomik ve siyasal örgütlenmesini tanımlayan en önemli kavramlardan biridir. Latince feodum (tımâr, malikâne) teriminden türeyen feodalite, toprak mülkiyetine dayalı bir hiyerarşik düzeni ifade eder. Bu düzende ekonomik üretim, toprağa bağlılık esasına göre şekillenirken siyasal ve hukuki yetkiler de toprak sahiplerinin elinde yoğunlaşmıştır. Feodal sistemin temelinde senyör-vassal ilişkisi yer alır; bu ilişkide senyör, kendisine bağlı vassala toprak (tımâr) verir, karşılığında askerî hizmet veya belirli yükümlülükler talep ederdi.⁹ Bu yapı hem siyasal otoriteyi yerelleştiren hem de toplumun farklı katmanlarını birbirine bağlayan bir karşılıklı bağımlılık ağı oluşturmuştur.

Marc Bloch (1886-1944), feodal toplumun sadece ekonomik bir düzen değil, aynı zamanda bir zihniyet ve yaşam biçimi olduğunu vurgular. Ona göre feodalizm, kişisel sadakat bağlarının, hiyerarşik ilişkilerin ve karşılıklı yükümlülüklerin belirlediği bir toplumsal örgütlenme biçimidir.¹⁰ François Louis Ganshof (1895-1980) ise feodaliteyi daha dar bir çerçevede yalnızca senyör-vassal ilişkisi ve bu ilişkiye dayanan toprak düzeni olarak tanımlar.¹¹ Bu iki yaklaşım feodalite kavramının sosyal bilimlerdeki geniş ve dar tanımlarını ortaya koyar:

⁸ Ahmet Aslan, "Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Arap Dili Üzerindeki Etkileri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2019): 27-55.

⁹ François Louis Ganshof, *Feudalism*, çev. Philip Grierson (New York, 1964), 18-22.

¹⁰ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2005), 37-45.

¹¹ François Louis Ganshof, *Feudalism*, çev. Philip Grierson (New York, 1964), 10-12.

bir yanda bütün bir toplumsal yapıyı ifade eden geniş yorum diğer yanda ise sadece askerî ve toprakla ilgili yükümlülükleri kapsayan dar yorum.

Feodalizmin tarihsel ortaya çıkışı genellikle Batı Avrupa’da, özellikle 9. ve 10. yüzyıllarda, merkezi otoritenin zayıflaması ve Roma İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra güvenlik ihtiyacının artmasıyla ilişkilendirilir. Barbar kavimlerin istilaları, siyasi otoritenin parçalanması ve ekonominin yerelleşmesi, feodal düzenin doğmasına zemin hazırlamıştır.¹² Feodalite bu açıdan bir zorunluluk düzeni olarak da görülebilir; çünkü hem üretimi organize etmiş hem de bireylerin güvenlik ihtiyacına cevap vermiştir.

Doğu toplumlarında ise feodal nitelikli yapılar Batı’daki kadar saf bir biçimde ortaya çıkmamış, ancak benzer hiyerarşik ve mülkiyet ilişkileri farklı adlar ve biçimlerle varlığını sürdürmüştür. İslam dünyasında ikta sistemi, toprak gelirlerinin askerî hizmet karşılığında belirli kişilere tahsis edilmesi yönüyle feodal ilişkileri andırır ancak İslam hukukunun mülkiyet anlayışı, Batı’daki mutlak senyör hâkimiyetinden farklı bir çerçeve sunar.¹³ Bu nedenle feodalite kavramı, Batı merkezli bir kavram olmakla birlikte, farklı coğrafyalarda benzer toplumsal örgütlenmelerin incelenmesinde analitik bir çerçeve olarak kullanılabilir.

Feodal düzenin en önemli sonuçlarından biri, toplumsal tabakalaşmanın keskinleşmesi ve sınıflar arası geçişlerin büyük ölçüde sınırlandırılmasıdır. Toprak sahibi soylular, rahipler ve serfler arasında katı bir hiyerarşi oluşmuş; siyasal yetkiler büyük ölçüde yerel beylerin elinde toplanmıştır. Bu durum, merkezi devlet otoritesinin zayıf kaldığı bir “parçalı egemenlik” yapısı yaratmış buna bağlı olarak da feodal beylerin kendi topraklarında adeta küçük krallıklar gibi hareket etmesine imkân tanımıştır.¹⁴

Bu tarihsel çerçeve, feodalizmin sadece geçmişte kalmış bir toplumsal düzen değil aynı zamanda edebî ve düşünsel üretime de derin etkiler bırakmış bir fenomen olduğunu gösterir. Feodal ilişkiler, kahramanlık anlatılarından destanlara, şiirlerden kroniklere kadar pek çok edebî türde yankı bulmuştur. Bu nedenle feodalizmin kavramsal ve tarihsel arka planının doğru anlaşılması, Arap edebiyatında feodal yapıların ve onların dinle ilişkilerinin nasıl temsil edildiğini çözümlemek için temel bir başlangıç noktası teşkil eder.

¹² Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, çev. Burcu Çığman vd. (İstanbul: İmge Yayınları, 2011), 243-250.

¹³ Bekleviş, Metehan. “Feodalitede Devlet: Siyasal ve İktisadi Düzene Bir Bakış”, *Toplum Ekonomi ve Yönetim Dergisi* 5/2 (2024): 369-386.

¹⁴ Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 52-60.

1.2.1. Feodal Sistemin Temel Özellikleri

Feodal sistem, Orta Çağ toplumlarının siyasal, ekonomik ve sosyal hayatını düzenleyen çok katmanlı bir yapıdır. Bu sistemin temelinde toprak mülkiyeti ve bu mülkiyete bağlı olarak şekillenen karşılıklı hak ve yükümlülük ilişkileri yer alır. Feodalite, esas itibarıyla merkezi otoritenin zayıf olduğu, siyasal gücün yerel beylerin elinde toplandığı bir düzeni ifade eder. Bu düzen hem üretim ilişkilerini hem de yönetim biçimini belirleyen bir hiyerarşi oluşturmuştur. Feodal sistemin temel özelliklerini anlamak, sadece bir tarihsel fenomeni açıklamakla kalmaz, aynı zamanda bu sistemin sosyal ve kültürel hayata nasıl sirayet ettiğini, edebiyat ve düşünce dünyasına nasıl yansıdığını da kavramamıza imkân verir.

Öncelikle feodal sistemin en ayırt edici özelliği, toprak mülkiyetine dayalı hiyerarşik bir yapı olmasıdır. Toprak, feodal ekonominin temel üretim aracı olarak en yüksek değer ve prestije sahipti. Senyör ya da feodal bey, toprakların sahibi olarak hem ekonomik hem de hukuki yetkiye sahipti. Bu toprakların bir kısmını kendisi işletirken büyük bir kısmını vassallarına tahsis ederdi. Vassal, senyöre sadakat yemini eder ve karşılığında ona askerî hizmet sunar, gerektiğinde mali yükümlülükler üstlenirdi.¹⁵ Bu karşılıklı hak ve sorumluluklar, yazılı sözleşmelerden ziyade kişisel sadakat bağlarına dayanıyordu ve bu yönüyle feodalite, bir “kişisel bağılıklar toplumu” olarak da tanımlanır.¹⁶

Feodal düzenin ikinci önemli özelliği, siyasal otoritenin yerelleşmesi ve parçalı egemenlik anlayışıdır. Roma İmparatorluğu’nun merkeziyetçi yapısının çöküşünden sonra, siyasi otorite küçük birimlere bölünmüş ve yerel beyler kendi bölgelerinde adeta bağımsız hükümdarlar gibi hareket etmeye başlamıştır. Bu beyler, kendi topraklarında adalet dağıtma, vergi toplama ve askeri kuvvet oluşturma yetkisine sahipti.

Bu durum, modern devletin merkezi otoritesinden oldukça farklı, ademi merkeziyetçi bir yapının doğmasına neden oldu.¹⁷ Feodal sistemde krallar dahi çoğu zaman yerel beylerin rızası olmadan karar alamaz, hatta savaş açamazdı. Böylece siyasal iktidar, geniş bir hiyerarşi içinde paylaşılan, karşılıklı yükümlülüklerle sınırlandırılmış bir güç haline gelmiştir.

Üçüncü olarak feodal sistemde ekonomik yapı, büyük ölçüde kapalı bir tarımsal üretime dayanıyordu. Malikâne sistemi, üretimin ve tüketimin büyük ölçüde aynı birim içinde gerçekleştiği, kendine yeterli bir ekonomik düzen oluşturunuyordu. Köylüler (serfler), senyörün

¹⁵ Abu-Rabi’, I. M. (1991). *Islam and the Cultural Accommodation of Social Change*: By Bassam Tibi. Boulder, CO: Westview Press, 1990, 272pp. *American Journal of Islam and Society*, 8(2), 339–340.

¹⁶ Giuseppe Albertoni, “Feodalizm,” in *Barbarlar: Barbarlar-Hristiyanlar-Müslümanlar*, çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul, 2014), 112-116.

¹⁷ Akpınar, Fuat- Yalın, Salih. “Ebü’l Hasan el-Âmirî’nin Adalet Anlayışı”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 16 (Aralık2024), 92-115.

toprağında çalışır; ürettikleri ürünün belirli bir kısmını kira ya da vergi olarak beyine verirlerdi. Serflerin hukuki statüsü özgür köylülerden farklıydı; toprağa bağlıydılar ve senyörün izni olmadan topraklarını terk edemezlerdi.¹⁸ Bu durum, köylülerin sosyal hareketliliğini ciddi şekilde kısıtlamış ve katı bir toplumsal tabakalaşmanın oluşmasına neden olmuştur.

Feodal sistemin dördüncü özelliği, askerî örgütlenme biçimidir. Feodal düzen, dış tehditlere karşı korunma ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıktığından, askerî hizmet en temel yükümlülüklerden biriydi. Vassallar, senyörlerine bağlılık yemini ettikten sonra belirli sayıda atlı asker (şövalye) ile hizmet etmekle yükümlüydü. Bu askerî düzen, feodal toplumun güvenlik kaygılarını giderirken aynı zamanda aristokratik bir savaşçı sınıfın ortaya çıkmasına yol açtı. Şövalyelik ideali, sadece askeri bir görev değil, aynı zamanda bir onur ve sadakat kodu olarak edebiyata ve kültüre yansdı.¹⁹

Feodal sistemde ayrıca hukuk ve adalet mekanizması da yerel düzeyde işliyordu. Senyörler, malikânelerinde hem yargıç hem de yürütme organı işlevi görüyorlardı. Bu durum, hukukun yerel ve kişisel bir nitelik kazanmasına, evrensel ve merkezi bir hukuk sisteminin gelişmesinin gecikmesine neden oldu. Ancak bu parçalı hukuk sistemi, yerel gelenek ve göreneklerin korunmasına da imkân tanıdı. Böylece her bölgenin kendi özgün teamüllerine dayalı bir hukuk anlayışı ortaya çıktı.²⁰

Dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus, feodal sistemin dinsel boyutudur. Orta Çağ'da Kilise, feodal düzenin hem ideolojik hem de pratik bir destekçisi konumundaydı. Kilise, senyörlerin otoritesini kutsal bir çerçeveye oturtarak meşrulaştırıyor; aynı zamanda dini törenler ve yasalar aracılığıyla toplumsal düzeni pekiştiriyordu.²¹ Kilise'nin sahip olduğu geniş topraklar ve ekonomik güç, onu feodal düzenin en önemli aktörlerinden biri haline getirdi. Dini söylem, serflerin yükümlülüklerini yerine getirmelerini teşvik eden, itaati bir erdem olarak sunan bir araç işlevi gördü.

Feodal düzenin bir başka özelliği de karşılıklı yükümlülüklerin kişisel sadakat üzerine kurulmasıdır. Modern toplumlarda sözleşmeler genellikle yazılı ve hukukî bağlayıcılığı olan belgeler üzerinden şekillenirken, feodal dönemde bu ilişkiler büyük ölçüde sözlü yeminler ve törensel bağlılık ritüelleriyle düzenlenirdi. "Homage" töreni, vassalın diz çökerek senyöre sadakat yemini ettiği ve ellerini onun ellerine koyarak bağlılık bildirdiği sembolik bir anlama

¹⁸ Bloch, Marc. Feodal Toplum. Çev. Melek Fırat. İstanbul: Isık Yayınları, 2014.

¹⁹ Atçıl, Zahit. "State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rustem Pasha (1544-1561)," 2015.

²⁰ Ebru, Erez. Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017.

²¹ Tuna, Korkut. "Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir." *Sosyoloji Dergisi*, Sayı 3, 1989.

sahipti.²² Bu tür ritüeller, feodal toplumun sadece hukuki değil, aynı zamanda kültürel ve sembolik boyutlarını da yansıtır.

Son olarak, feodal sistemin en temel özelliklerinden biri de toplumsal tabakalaşmanın katılığıdır. Feodal toplumda soylular, ruhbanlar, serbest köylüler ve serfler arasında keskin bir ayrım vardı. Sınıflar arası geçiş son derece sınırlıydı ve bireyler büyük ölçüde doğdukları toplumsal statü içinde yaşamlarını sürdürürlerdi. Bu durum hem bireysel özgürlüklerin hem de ekonomik hareketliliğin sınırlı olmasına neden oldu. Ancak aynı zamanda feodal düzen, toplumda bir denge ve istikrar unsuru da sağladı; herkesin hak ve görevlerinin net biçimde belirlendiği bir yapı, toplumsal düzenin sürdürülmesini kolaylaştırdı.²³

Bütün bu özellikler, feodal sistemin yalnızca tarihsel bir düzenleme değil, aynı zamanda bir kültürel zihniyet olduğunu gösterir. Feodalite, sadakat, onur, hiyerarşi ve karşılıklı yükümlülük gibi kavramları toplumsal bilincin merkezine yerleştirmiştir. Bu kavramlar, yalnızca siyasal ve ekonomik ilişkileri değil, edebiyat, sanat ve düşünceyi de derinden etkilemiştir. Özellikle Orta Çağ edebiyatında şövalyelik hikâyeleri, kahramanlık destanları ve epik şiirler, feodal değerlerin edebî yansımaları olarak okunabilir. Bu nedenle feodal sistemin temel özelliklerini anlamak, yalnızca tarihçiler için değil, edebiyat ve kültür araştırmacıları için de vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

1.2.2. Batı ve Doğu Feodalizminin Karşılaştırılması

Feodalite kavramı, genellikle Batı Avrupa tarihine özgü bir toplumsal düzeni tanımlamak için kullanılsa da benzer hiyerarşik yapılar Doğu toplumlarında da görülmüştür. Bu nedenle feodaliteyi yalnızca Batı'ya has bir olgu olarak değerlendirmek yerine, farklı coğrafyalardaki toplumsal ve ekonomik örgütlenmeleri karşılaştırmalı bir perspektifle incelemek gerekir. Batı ve Doğu feodalizmlerinin karşılaştırılması hem kavramın kapsamını genişletmek hem de tarihsel çeşitliliği kavramak açısından önemlidir.

Batı feodalizminin temelinde, toprağa dayalı bir hiyerarşi ve senyör-vassal ilişkisi vardır. 10. yüzyıldan itibaren Avrupa'da toprak, sadece ekonomik bir üretim aracı değil, aynı zamanda siyasal otoritenin ve sosyal statünün kaynağıdır. Krallar, dükler, kontlar, baronlar ve şövalyelerden oluşan katı bir soyluluk hiyerarşisi bulunur. Bu yapıda senyör, vassalına toprağı tahsis ederken ona askerî yükümlülükler yükler; vassal ise sadakat yeminiyle bu yükümlülüğü kabul ederdi. Dolayısıyla Batı feodalizmi, kişisel bağlılık ve karşılıklı yükümlülükler üzerine

²² Demirçelik, Mine ve Ramazan Kılıç. "Mülkiyet Kavramının Gelişimi Sürecinde Ortaçağ ve Reform Hareketi." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 30, 2011.

²³ Fathurrahman, M. S. "Literature as Critique of Social Stratification in Sāq al-Bāmbū." *Diwān: Journal of Arabic Studies* (2025): 1–18.

kurulu bir “sözleşmeler zinciri” şeklinde işlerdi.²⁴ Bu zincirin en altında yer alan serfler ise toprağa bağlı olarak çalışır ve özgürlükleri büyük ölçüde kısıtlanmıştı.

Doğu toplumlarında ise benzer hiyerarşik ve toprağa dayalı sistemler olmakla birlikte, bu düzenlerin niteliği ve işleyişi Batı’dakinden bazı açılardan farklıdır. İslam dünyasında özellikle Abbâsîler döneminde uygulanan iktâ sistemi, feodal ilişkilere benzer bir mantıkla işlemiştir. İktâ sahipleri, devletin tahsis ettiği topraklardan vergi toplama ve asker besleme yükümlülüğüne sahipti.

Ancak bu sistemde toprak, mutlak surette devlete aitti ve iktâ sahibi, toprağın mülkiyetine değil, yalnızca kullanım ve gelir hakkına sahipti.²⁵ Bu durum, Batı’daki senyörlerin toprak üzerindeki mutlak mülkiyet hakkından farklıdır. Ayrıca İslam hukukunda toprak, “Allah’a ait bir emanet” olarak kabul edildiğinden, mülkiyet anlayışı Batı’daki kadar bireysel bir karakter taşımazdı.²⁶

Batı ve Doğu feodalizmleri arasındaki bir diğer fark, siyasal otoritenin merkeziyet derecesidir. Batı Avrupa’da feodalite, krallığın yetkilerini büyük ölçüde sınırlamış ve siyasi iktidarı yerel beylerin eline bırakmıştır. Bu durum, “parçalı egemenlik” dediğimiz yapıyı doğurmuştur. Buna karşılık İslam dünyasında halife veya sultan, otoritenin nihai kaynağı olarak kabul edilmiş ve merkezi yönetim, çoğu zaman toprak tahsislerini düzenleme gücünü elinde tutmuştur.²⁷ Yani Doğu feodalizmi, Batı’ya göre daha “merkeziyetçi” bir karakter arz eder. Bu durum, özellikle Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde açıkça görülür; devlet, iktâ veya tımar sistemini askeri ve mali bir araç olarak kullanmış, ancak toprak üzerindeki nihai tasarruf hakkını elinde bulundurmıştır.

Ekonomik açıdan da Batı ve Doğu feodalizmleri arasında önemli farklar vardır. Batı’da malikâne ekonomisi büyük ölçüde kapalı bir yapıya sahipti; üretim ve tüketim aynı malikâne birimi içinde gerçekleşirdi. Doğu toplumlarında ise özellikle İslam şehirlerinin canlılığı, ticaretin ve zanaat üretiminin güçlü olması, ekonomik hayatın daha dinamik olmasına yol açmıştır. Bu nedenle Doğu feodalizmi, Batı’daki kadar kapalı bir ekonomik sistem üretmemiş, şehirleşme ve ticaret daha erken dönemlerden itibaren güçlü bir şekilde varlığını

²⁴ Selim Somçağ, *Avrupa Feodalizminin Evrimi* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994), 45-52.

²⁵ Mine Demirçelik – Ramazan Kılıç, “Mülkiyet Kavramının Gelişimi Sürecinde Ortaçağ ve Reform Hareketi,” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30 (2011): 85-99

²⁶ Adnan Güriz, *Teorik Açıdan Mülkiyet Sorunu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969), 23-31.

²⁷ Mehmet Evkuran, “Ortaçağ Paradigması ve Siyasal Düşüncenin Evrimi,” *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/4 (2003): 11-29.

sürdürmüştür.²⁸ Endülüs, Abbâsî Bağdat'ı ve Selçuklu şehirleri, feodal yapının varlığına rağmen canlı pazarları, kütüphaneleri ve entelektüel hayatlarıyla dikkat çeker.

Toplumsal yapı bakımından da iki sistem arasında bazı farklılıklar göze çarpar. Batı'da kilise, feodal düzenin ideolojik meşruiyetini sağlayan en güçlü kurumdu. Papalık, sadece dini değil, aynı zamanda siyasal otoriteyi de temsil ediyor ve hatta kralları tahta çıkarma ya da aforoz etme gücünü elinde tutuyordu. Buna karşın İslam dünyasında dinî otorite (ulema), siyasal otoriteden görece bağımsız bir yapıya sahipti; halifenin meşruiyeti dini söylemlerle pekiştirilse de ulema çoğu zaman iktidarı denetleyen bir unsur olarak hareket etti.²⁹ Bu fark, Batı'da dinin feodal düzenin ayrılmaz bir parçası, Doğu'da ise zaman zaman onu dengeleyen bir güç olmasına yol açtı.

Kültürel ve edebî açıdan da iki coğrafyanın feodal deneyimleri farklı temalar üretmiştir. Batı'da şövalyelik idealleri, destansı kahramanlık öyküleri ve epik şiirler öne çıkarken; Doğu'da özellikle Arap edebiyatında kabile asabiyeti, soy övgüsü ve kahramanlık temaları öne çıkmıştır. Bununla birlikte İslam'ın gelişiyle birlikte adalet, eşitlik ve toplumsal sorumluluk temaları daha güçlü bir şekilde işlenmeye başlanmış ve feodal düzen zaman zaman eleştirel bir bakışla edebî eserlere yansıtılmıştır.³⁰ Abbasî dönemi şairlerinden Buhtürî'nin (819-897) şiirlerinde toplumsal adalet vurgusu ve iktidarın sorumluluğuna ilişkin eleştiriler bu duruma örnek teşkil eder.³¹

Doğu feodalizminin bir başka ayırt edici özelliği, göçebe kültürün etkisidir. Türk-İslam devletlerinde toprak düzeni ve hiyerarşi, göçebe gelenekten gelen esneklik ve hareketlilikle şekillenmiştir. Bu nedenle Doğu feodalizmi, Batı'daki gibi katı bir “toprağa bağlanma” zorunluluğu üretmemiş, belirli bir hareket serbestliği bırakmıştır.³² Bu esneklik, zamanla Osmanlı tımar sisteminin esnek ama güçlü bir vergi ve askerî düzen mekanizması olarak gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Sonuç olarak Batı ve Doğu feodalizmleri, ortak bazı yapısal özelliklere sahip olmakla birlikte, ortaya çıkış koşulları, mülkiyet ilişkileri, siyasal otorite biçimleri, ekonomik yapıları ve dini kurumlarla ilişkileri bakımından önemli farklılıklar göstermektedir. Bu farkların iyi anlaşılması, feodalitenin yalnızca Avrupa'ya özgü bir olgu olmadığını; farklı uygarlıklarda

²⁸ Muammer Gül, *Ortaçağ Avrupa Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 90-95.

²⁹ Abdurrahman Güneş, “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri,” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (2016): 153-164.

³⁰ Berna Kaya, “Arap Şiirinde Toplumsal Adalet ve Eleştirel Söylemler,” *Şarkiyat Araştırmaları* 6/3 (2023): 155-170.

³¹ Adnan Arslan, “Abbâsî Şairi Buhtürî'nin Şiirlerinde Hikmet,” *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (2025): 98-119.

³² Yusuf Ayönü, *Ortaçağ-Yeniçağ Avrupa Tarihi* (Eskişehir: Açıköğretim Yayınları, 2013), 120-125.

farklı biçimlerde ortaya çıkmış bir toplumsal örgütlenme modeli olduğunu ortaya koyar. Ayrıca bu karşılaştırma, edebiyat ve kültür alanında feodal değerlerin ve ilişkilerin nasıl yansıtıldığını anlamamıza da katkı sağlar.

1.3. DİN VE FEODALİTE İLİŞKİSİ: TEORİK TARTIŞMALAR

Din ve feodalite arasındaki ilişki hem tarih hem de sosyal bilimler açısından en fazla tartışılan konulardan biridir. Bu ilişkinin en temel boyutu, dinin feodal toplumsal düzeni meşrulaştırıcı ve sürdürmeye yardımcı bir rol üstlenmesidir. Orta Çağ Avrupa'sında Kilise, feodal düzenin ideolojik temelini oluşturmuş, toplumsal hiyerarşiyi “ilahi takdir” olarak sunmuştur. Kralların ve soyluların yetkileri Tanrı tarafından verilmiş sayılmış, itaate dayalı düzenin ihlali dini bir günah olarak değerlendirilmiştir.³³ Bu durum hem siyasal iktidarın meşruiyetini pekiştirmiş hem de köylülerin ve serflerin yükümlülüklerini gönüllü bir şekilde yerine getirmelerine katkı sağlamıştır.

Ancak din, sadece düzeni koruyan bir unsur olarak değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün tetikleyicisi olarak da işlev görebilmiştir. İslam dünyasında Hz. Muhammed'in tebliği, mevcut kabileci ve sınıfsal düzeni sorgulayan, eşitlikçi ve adalet merkezli yeni bir toplumsal yapı önermiştir. Bu yönüyle din, feodal nitelikli ilişkileri kıran bir devrimci etkiye sahip olmuştur.³⁴ Nitekim İslam'ın ilk yıllarında köle azadı, kabilecilik yerine ümmet bilinci ve zekât gibi mekanizmalar, toplumsal eşitsizlikleri azaltmayı hedefleyen düzenlemelerdi.

Teorik tartışmaların bir diğer boyutu, dinin feodal ilişkilerdeki çelişkileri gizleyici ya da görünür kılıcı işlevine dairdir. Marksist yaklaşımlar, dini çoğu zaman mevcut üretim tarzının ideolojik üstyapısı olarak değerlendirmiş, feodal toplumda dinin soyluların çıkarlarını koruyan bir araç olduğunu ileri sürmüştür.³⁵ Buna karşın Weberci yaklaşım, dinin yalnızca ideolojik bir örtü olmadığını, toplumsal eylemi rasyonelleştiren ve ekonomik davranışları şekillendiren bir güç olduğunu vurgulamıştır.

Doğu toplumlarında ise din ile feodal yapı arasındaki ilişki Batı'ya kıyasla daha esnek olmuştur. İslam hukukunun mülkiyet anlayışı, toprağın mutlak mülkiyetini kişilere değil devlete veya ümmete atfetmiş; bu nedenle feodal beylerin mutlak egemenliği sınırlı kalmıştır.³⁶ Ayrıca ulema sınıfı, zaman zaman siyasal iktidarı eleştiren ve adalet talep eden bir denetim

³³ Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler* (İstanbul: Beta Yayınları, 2005), 67-72.

³⁴ Aaron Rock-Singer, “The Rise of Islamic Society: Social Change, State Power, and Historical Imagination,” *Comparative Studies in Society and History* 64/4 (2022): 994–1023.

³⁵ Michael Haralambos vd., “Din: Sosyolojik Bir Bakış,” *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/2 (2011): 131-164.

³⁶ Hakan Soyupek, “Şair Vezîr Cüneyd'in Hayatı ve Arap Edebiyatındaki Yeri,” *Erciyes Akademi* 5/2 (2023): 145–170.

mekanizması rolü üstlenmiştir. Bu, Batı'daki Kilise'nin genellikle feodal düzeni koruyan tavrından ayrılan önemli bir noktadır.

Edebî açıdan bakıldığında da din ve feodalite arasındaki gerilim, metinlere yansımıştır. Cahiliye dönemi şiirlerinde kabile övgüsü ve soy asabiyeti öne çıkarken, İslam sonrası edebiyat bu temaları dönüştürmüş, adalet, tevazu ve kardeşlik gibi kavramları merkeze almıştır.³⁷ Böylece edebiyat, bir yandan feodal değerleri taşıırken diğer yandan onları dönüştüren bir alan haline gelmiştir.

Kısacası, din ve feodalite arasındaki ilişki tek yönlü bir meşrulaştırma ilişkisi değildir; aksine çift yönlü bir etkileşim söz konusudur. Din, kimi zaman feodal düzeni kutsallaştırarak sürdürmüş, kimi zaman da bu düzeni eleştirerek toplumsal değişimi teşvik etmiştir. Bu çift yönlü etki, tarihsel bağlam ve coğrafyaya göre farklılaşmış, Batı ve Doğu toplumlarında farklı sonuçlar doğurmuştur.

1.3.1. Dinin Toplumsal Düzeni Meşrulaştırıcı Rolü

Din, tarih boyunca yalnızca bireylerin manevi dünyasını düzenleyen bir olgu olmamış, aynı zamanda toplumsal düzenin kurulması ve sürdürülmesi açısından merkezi bir rol üstlenmiştir. Meşruiyet kavramı, bu bağlamda özellikle önemlidir; çünkü toplumsal düzenin sürdürülebilmesi, bireylerin bu düzeni adil, haklı ve meşru görmelerine bağlıdır. Dinin en önemli işlevlerinden biri, bu meşruiyeti sağlamak ve toplumsal düzenin bozulmadan devam etmesini temin etmektir.

Sosyolojik açıdan dinin meşrulaştırıcı rolü, normatif düzenin kutsallaştırılmasıyla başlar. Dini kurallar, ahlaki normlar ve toplumsal yasaklar, ilahi kaynaklı olarak kabul edildiğinde bireyler nezdinde bağlayıcılığı artar. Bu durum, toplumsal düzenin sadece dünyevi yaptırımlarla değil, aynı zamanda uhrevi bir denetim mekanizmasıyla da korunmasına imkân tanır. Bu nedenle din, iktidar ilişkilerini kutsallaştırarak, yönetici sınıfların meşruiyetini pekiştirir. Örneğin Orta Çağ Avrupa'sında "kralların tanrısal hakkı" anlayışı, siyasal otoritenin kaynağını ilahi iradeye dayandırarak feodal hiyerarşiyi meşru bir düzen haline getirmiştir.³⁸

Benzer şekilde İslam toplumlarında da toplumsal düzen, ilahi hukuk olan şariat üzerinden meşrulaştırılmıştır. Kur'an'da adaletin, itaate ve toplumsal barışa yapılan vurgunun, mevcut düzenin korunması ve kaosun önlenmesi amacı taşıdığı görülür. Ulema, tarih boyunca siyasal otoritenin meşruiyet kaynağı olarak işlev görmüş; hutbeler, fetvalar ve şer'î mahkemeler

³⁷ Ali Bulut, "Cahiliye Şiirinde Bazı Dini Motifler," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (2005): 213-235.

³⁸ J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2015), 184-190.

yoluyla düzenin devamını desteklemiştir.³⁹ Bu durum, feodal ilişkilerin İslam coğrafyasında Batı'daki kadar katı biçimde oluşmamasına rağmen, mevcut hiyerarşik yapıların dini bir söylemle desteklenmesine imkân vermiştir.

Dinin meşrulaştırıcı rolü yalnızca iktidarın korunmasıyla sınırlı değildir; aynı zamanda toplumsal tabakalaşmayı ve bireyler arası ilişkileri de kutsal bir düzenin parçası olarak sunar. Kast sistemlerinde olduğu gibi, toplumsal konumun kaderin bir gereği olduğuna dair inanç, insanların kendi konumlarını sorgulamadan kabul etmelerine yol açar. Bu açıdan din, toplumsal istikrarı güçlendirici bir işleve sahiptir. Fakat bu istikrar, çoğu zaman mevcut eşitsizliklerin de sürdürülmesine aracılık eder. Sosyologlar, bu nedenle dinin çift yönlü bir doğası olduğuna dikkat çeker: Bir yandan barışı ve düzeni sağlar, diğer yandan eleştirel düşüncüyü sınırlayarak statükoyu korur.⁴⁰ Bu meşrulaştırma sürecinde ritüeller ve dini törenler de önemli bir yere sahiptir. Kolektif ayinler, toplumun tüm katmanlarını bir araya getirerek ortak bir aidiyet bilinci oluşturur ve toplumsal hiyerarşinin doğal bir düzen olduğu duygusunu pekiştirir. Nitekim Durkheim'in de vurguladığı üzere, dini ritüeller bireyleri aşan bir kutsal gerçeklik duygusu yaratır ve toplumu bir arada tutan sembolik bir yapıştırıcı görevi görür.⁴¹

Bu bağlamda örneğin Cuma namazı, Hristiyanlıkta pazar ayinleri veya Budist toplu meditasyonları, sadece bireysel ibadetler değil, aynı zamanda toplumsal düzenin sürekliliğini sağlayan birer sosyal ritüeldir.

Feodal düzenin edebiyatla kurduğu ilişki de bu meşrulaştırıcı işlevin bir parçasıdır. Edebî metinlerde beylerin ve kralların övülmesi, soy kütüklerinin yüceltilmesi ve kahramanlık anlatılarının yaygınlaştırılması, feodal hiyerarşinin haklı ve yerinde olduğuna dair bir kültürel hafıza oluşturur. Bu nedenle edebiyat, dinin meşrulaştırıcı rolünü tamamlayan bir araç işlevi görür. Cahiliye dönemi kasidelerinde kabile reislerinin övülmesi, yalnızca bireysel kahramanlıkların yüceltilmesi değil, aynı zamanda kabile düzeninin bir tür kutsanmasıdır.⁴²

Öte yandan modern sosyoloji, dinin meşrulaştırıcı rolünü salt bir “iktidar aracı” olarak görmeyi indirgemeci olabileceğini de ortaya koymuştur. Dinin meşruiyet sağlaması, sadece yönetenlerin işine yarayan bir süreç değil, aynı zamanda toplumun genelinde düzen ve güvenlik ihtiyacını karşılayan bir mekanizmadır. İnsanlar için öngörülebilir, düzenli ve anlamlı bir sosyal

³⁹ Hüseyin Halef eş-Şeyh Haz'al, *Târîhu'l-Cezîreti'l-Arabiyyeti fî Asri's-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb*, çev. Ahmet Asım, cilt 2 (Matbaai Amire, 1287 H.), 112-118.

⁴⁰ Ergün Yıldırım, “Sosyolojik Pozitivizm ve Teoloji Arasında Müphemleşen Din Sosyolojisi,” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2015): 45-59

⁴¹ Gülüşan Göcen, “Din Psikolojisi: Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010): 353-355.

⁴² Mehdi Cengiz, “Eski Arap Şiirinde Kasidenin Bölümleri Arasındaki Konu Bütünlüğü Sorunu,” *Şarkiyat* 13/3 (2021): 1236-1249.

dünya, varoluşsal bir güven kaynağıdır. Bu nedenle dinin düzeni meşrulaştırıcı işlevi, yalnızca iktidarın değil, toplumun geneli için işlevseldir.⁴³

Bütün bu perspektifler dikkate alındığında, dinin toplumsal düzeni meşrulaştırıcı rolü tek boyutlu bir ideolojik araç olarak değil, çok yönlü bir toplumsal mekanizma olarak değerlendirilmelidir. Din, bir yandan iktidar ve hiyerarşinin sürekliliğini sağlayan bir çerçeve sunarken, diğer yandan bireylerin hayatlarına anlam katar, onların sosyal düzeni içselleştirmelerini sağlar. Bu nedenle, dinin meşruiyet üretme işlevi hem toplumsal istikrar hem de kültürel süreklilik açısından kritik bir öneme sahiptir.

1.3.2. Dinin Toplumsal Dönüşümdeki İşlevi

Din, tarih boyunca yalnızca mevcut toplumsal düzeni meşrulaştıran bir kurum olmamış, aynı zamanda toplumların dönüşümünde güçlü bir itici güç işlevi görmüştür. Toplumsal değişim, genellikle ekonomik, siyasal ve kültürel etkenlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkar; ancak bu değişimlerin meşruiyet kazanması ve geniş kitleler tarafından benimsenmesi çoğu zaman dini bir söylem aracılığıyla mümkün olmuştur. Bu nedenle din hem koruyucu hem de devrimci bir unsur olarak tarihte iki yönlü bir rol oynamıştır.

İslam'ın ortaya çıkışı, dinin toplumsal dönüşümdeki rolünün en belirgin örneklerinden biridir. İslam, 7. yüzyıl Arap toplumunun kabileci yapısını dönüştürerek yerine ümmet temelli bir toplumsal örgütlenme modeli getirmiştir. Bu dönüşüm, yalnızca teolojik değil, aynı zamanda sosyopolitik bir devrim niteliği taşır. Nesep ve soy bağlarına dayalı toplumsal ayrıcalıklar yerine iman kardeşliği esas alınmış, toplumsal eşitlik ve adalet vurgusu öne çıkarılmıştır.⁴⁴ Kur'an'da tekrar tekrar vurgulanan “adalet” ve “mizan” kavramları, yeni bir ahlaki düzenin temellerini atmış ve bireylerin toplumsal sorumluluklarını yeniden tanımlamıştır. Bu çerçevede zekât, sadaka ve infak gibi ibadetler, toplumsal dayanışmayı artırarak gelir adaletini sağlama işlevi üstlenmiştir.⁴⁵

Din, yalnızca İslam örneğinde değil, başka medeniyetlerde de toplumsal değişim süreçlerine yön vermiştir. Örneğin Avrupa'da Reform hareketi, Katolik Kilisesi'nin otoritesine karşı geliştirilen teolojik bir eleştiriden doğmuş, ancak sonuçları itibarıyla siyasal ve ekonomik bir dönüşümün önünü açmıştır. Martin Luther'in “95 Tezi”, sadece dini bir metin değil, aynı zamanda feodal düzenin sarsılmasına ve bireysel vicdan özgürlüğünün öne çıkmasına yol açan

⁴³ Lisa Blaydes, “The Feudal Revolution and Europe's Rise: Political Divergence of the Christian West and the Muslim World before 1500 CE,” *American Political Science Review* 107/1 (2013): 16-34.

⁴⁴ Ömer Aras, “Cahiliye Dönemi Sosyal Hayatında Nesep Kültürü,” *Akademik Siyer Dergisi* Cahiliye Özel Sayısı (2024): 2-32.

⁴⁵ Resul Öztürk, “İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu,” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (2007): 133-158.

bir toplumsal manifestodur.⁴⁶ Bu tür örnekler, dinin sadece statükoyu koruyan bir yapı olmadığını, uygun koşullar altında bir değişim motoru işlevi gördüğünü gösterir.

Toplumsal dönüşümde dinin en önemli katkılarından biri, ahlaki motivasyon sağlamasıdır. Değişim süreçleri genellikle toplumsal riskler barındırır ve bireylerin konfor alanlarını sarsar. Din, bu süreçleri anlamlandırarak ve bir tür teleolojik çerçeve sunarak bireyleri dönüşüme katılmaya ikna eder. Örneğin tasavvufi hareketler, yalnızca bireysel arınma öğretileri sunmamış, aynı zamanda toplumda eşitlikçi ve dayanışmacı bir düzen kurulmasına öncülük etmiştir.⁴⁷ Hallâc-ı Mansûr (858-922) ve Mevlânâ (1207-1273) gibi mutasavvıflar, dönemin katı hiyerarşilerine meydan okuyan bir sevgi ve kardeşlik öğretisini yaygınlaştırarak hem bireysel hem toplumsal dönüşümün ilham kaynakları olmuşlardır.

Dinî hareketler, baskıcı ve adaletsiz düzenlere karşı bir muhalefet aracı da olabilmektedir. Tarih boyunca pek çok isyan, dini bir retorik eşliğinde ortaya çıkmıştır. Orta çağ Avrupası'nda köylü ayaklanmalarının çoğunda “Tanrı'nın adaleti” vurgusu dikkat çekerken, İslam coğrafyasında Zenc İsyanı veya Karmatî hareketi, sosyal eşitsizliklere karşı dini bir meşruiyet söylemi geliştirmiştir.⁴⁸ Bu bağlamda din, ezilenlerin sesi haline gelmiş ve mevcut düzenin dönüşümünü talep eden bir ideolojik zemin sunmuştur.

Edebiyat da bu dönüşüm işlevinin bir yansıma alanıdır. Abbasî dönemi edebiyatında, özellikle ahlaki ve didaktik şiirlerde yöneticilerin adaletli olması gerektiği sıkça vurgulanmış; böylece iktidar eleştirisi edebî bir dil aracılığıyla topluma ulaştırılmıştır. Abu'l-Atahiya'nın (748-828) zahidâne şiirleri, dünyevî hırslara karşı bir uyarı niteliği taşımış ve toplumsal ahlâkın yeniden inşasına katkıda bulunmuştur.⁴⁹ Benzer şekilde modern Arap edebiyatında da feodal yapılar ve sosyal adaletsizlikler dini ve ahlaki kavramlar üzerinden eleştirilmiş, böylece din sosyal reformların söylemsel zemini haline getirilmiştir.⁵⁰

Din, dönüşüm süreçlerinde yalnızca toplumsal eşitsizliklere karşı değil, kültürel kimliğin yeniden inşasında da etkilidir. Örneğin Endülüs'te Müslümanların yaşadığı çokkültürlü ortamda din hem bir kimlik koruma mekanizması hem de yeni sentezlerin ortaya çıkmasını sağlayan bir entelektüel zemin oluşturmuştur. Bu sentez, felsefi düşünceden şiire kadar pek çok alanda kendini göstermiştir.⁵¹

⁴⁶ Mine Demirçelik – Ramazan Kılıç, “Mülkiyet Kavramının Gelişimi Sürecinde Orta çağ ve Reform Hareketi,” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30 (2011): 85-99.

⁴⁷ Hasan Demirci, “İslam Sonrası Arap Edebiyatında Nesep ve Toplumsal Statü,” *Doğu Bilim* 12/5 (2021): 45-60.

⁴⁸ Yaşar Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi* (2012), 141-150

⁴⁹ F. Nurfalah, “Ethical–Moral Values and Language in Abū al-‘Atāhiyya’s Zuhdiyyāt,” *JISIP* 9/1 (2025): 114–130.

⁵⁰ M. S. Fathurrahman, “Literature as Critique of Social Stratification in Sāq al-Bāmbū,” *Diwān: Journal of Arabic Studies* (2025): 1–18.

⁵¹ Lütfi Şeyban, *Endülüs* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2014), 95-102.

Bütün bu örnekler, dinin toplumsal dönüşümdeki işlevinin yalnızca pasif bir kabullenme veya mevcut düzeni onaylama olmadığını, aksine dönüştürücü ve reformist bir rol de oynayabileceğini gösterir. Dinin sunduğu kutsal referanslar, toplumsal eleştirinin meşruiyet kazanmasını kolaylaştırır ve bireyleri daha adil, daha eşitlikçi bir düzen talep etmeye teşvik eder. Bu nedenle din, sosyal bilimlerde hem düzenin hem de değişimin kaynağı olarak ele alınan çift yönlü bir fenomendir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ARAP TOPLUMUNDA DİN VE FEODALİZM

2.1. İSLAM ÖNCESİ ARAP TOPLUMU VE KABİLE DÜZENİ

İslam öncesi Arap toplumu, tarihsel literatürde “Câhiliye Dönemi” olarak adlandırılan ve toplumsal örgütlenmenin temel birimi olarak kabilenin öne çıktığı bir dönemi temsil eder. Bu dönemin en belirgin özelliği, toplumsal düzenin kan bağına dayalı kabile örgütlenmesi etrafında şekillenmiş olmasıdır. Kabile, bireyin kimliğini, statüsünü ve güvenliğini belirleyen temel toplumsal çerçeveydi. Kabile dışında kalan bir birey hem hukuki hem de sosyal açıdan korunmasız kabul edilir, adeta toplum dışına itilmiş sayılırdı. Bu nedenle kabile aidiyeti, bireyin hayatta kalması ve toplumsal yaşamda varlık gösterebilmesi için vazgeçilmez bir unsur olarak görülmekteydi.⁵²

Kabile düzeni, iç dayanışma ve dışa karşı savunma prensipleri üzerine kuruluydu. “Asabiyet” kavramı bu dönemin en önemli sosyolojik anahtar kavramıdır. İbn Haldun, asabiyeti kabile üyeleri arasında karşılıklı yardımlaşma ve koruma duygusu olarak tanımlar ve bu duygunun devletlerin kuruluşunda belirleyici rol oynadığını belirtir. Câhiliye Araplarında asabiyet, yalnızca kan bağıyla sınırlı kalmayıp müttefikler, köleler ve müştereklerle de genişletilebilen bir sosyal bağ niteliği taşırdı.⁵³ Bu yapı, toplumsal dayanışmayı güçlendirirken aynı zamanda kabileler arası rekabeti ve çatışmaları da beslemiştir.

Siyasal otorite de bu dönemde kabileler arasında parçalı bir şekilde dağılmıştı. Merkezi bir devlet veya güçlü bir siyasi otorite bulunmadığından, düzen kabileler arası ittifaklar, kan davaları ve karşılıklı anlaşmalar yoluyla sağlanıyordu. Kabile reisi (şeyh), otoritesini çoğunlukla gelenek, yaş ve itibar gibi faktörlerden alır; kararlar genellikle meclis (dârü’n-nedve) gibi istişare organlarında alınırdı.⁵⁴ Bu durum, kabile düzeninin hiyerarşik ama aynı zamanda kolektif karar mekanizmalarına dayalı bir karakter taşıdığını gösterir.

Ekonomik hayat büyük ölçüde göçebe çobanlık ve kısmen tarım ile ticarete dayanıyordu. Mekke, Hicaz bölgesinde önemli bir ticaret merkezi olarak öne çıkmış, panayırlar (Ukaz, Mecenne, Zülmecaz gibi) ekonomik ve kültürel etkileşim için bir araya gelme alanları sağlamıştır. Bu panayırlar sadece ticari değil, aynı zamanda edebî faaliyetlerin, şiir

⁵² Abdurrahman Ünalın, “Cahiliye İnsanın Kişilik Oluşumunda Coğrafyanın Etkileri: Geo-Psikolojik Bir Analiz,” *Ksü Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi* (2020): 1-18.

⁵³ Oral Sander, *İlkçağlardan 1918’e Siyasi Tarih* (Ankara: İmge Yayınları, 1999), 45-52.

⁵⁴ Mehmet Erdoğan, “Câhiliye Dönemi Arap Toplumunda Sosyal Yapı ve Şiir,” *Medeniyet Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2022): 15-30.

yarışmalarının ve toplumsal hafızanın aktarıldığı sahneler olarak işlev görmüştür.⁵⁵ Dolayısıyla şiir, kabile düzeninde hem propaganda aracı hem de tarih yazıcılığı işlevi üstlenmiştir. Cahiliye kasideleri, kabilelerin kahramanlıklarını, savaşlarını ve değerlerini yücelten birer sözlü tarih vesikası niteliği taşımaktaydı.⁵⁶

Toplumsal yapı, sınıfsal bir ayrışmaya sahip olmakla birlikte bu ayrışma Batı'daki feodalite kadar katı değildi. Kabileler içinde köleler, azatlılar (mevâlî), hürler ve soylular arasında belirgin statü farkları bulunmaktaydı. Kölelik yaygın bir kurumdu, ancak köle azadı da sosyal bir erdem olarak teşvik edilir ve kabileler arası prestij sağlayıcı bir eylem olarak görülürdü.⁵⁷ Kadınların statüsü de kabileler arasında farklılık göstermekle birlikte genellikle erkek egemen bir toplumsal yapı hakimdi. Bununla birlikte bazı kabilelerde kadınların ticaretle uğraşabildiği, miras hakkına sahip olabildiği ve toplumsal hayatta etkin roller üstlendiği de bilinmektedir. Hz. Hatice'nin Mekke toplumundaki ticari başarısı bu duruma örnek teşkil eder.

Câhiliye toplumu aynı zamanda güçlü bir sözlü hukuk sistemine sahipti. Yazılı yasalar olmamakla birlikte, kabile örf ve adetleri (urf) adeta birer hukuk kaynağı işlevi görmekteydi. Kan davaları, diyet (kan bedeli) uygulamaları, misafir hakkı, koruma hakkı (ciwar) gibi kurumlar bu dönemin sosyal hukukunun temelini oluşturmuyordu.⁵⁸ Bu kurumlar, kabile düzeninin devamlılığını ve toplumsal dengeyi sağlamada önemli bir rol üstlenmişti.

Dini hayat ise politeist bir karakter taşımakla birlikte tek tanrı inancına yakın unsurlar da barındırıyordu. Mekke'deki Kâbe hem çok tanrıcı Arapların hem de haniflerin ibadet merkezi konumundaydı. Putperestlik yaygın olmakla birlikte, "hanif" olarak adlandırılan tektanrıcı bir grup da mevcut düzeni eleştiriyor ve putperest uygulamalardan uzak durmaya çalışıyordu.⁵⁹ Bu çeşitlilik, İslam'ın ortaya çıkışına uygun bir entelektüel ve toplumsal zemin hazırlamıştı.

Bütün bu unsurlar, İslam öncesi Arap toplumunun dinamik, hiyerarşik fakat aynı zamanda değişime açık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Kabile düzeni hem toplumsal dayanışmayı sağlayan hem de çatışmaları körükleyen çift yönlü bir mekanizma olarak işlev görmüştür. İslam'ın gelişi, bu düzenin temel taşlarını sarsmış ve yerine daha kapsayıcı, eşitlikçi bir toplumsal yapı tesis etmeye yönelmiştir. Bu nedenle Câhiliye dönemi ve

⁵⁵ Ferruh Kahraman, "Araplarda Şiir: Kadîm Edebî Türün Üretimi ve Gelişimini Sağlayan Âmiller," *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2024): 1-20.

⁵⁶ Zehra Nurdan Can, "Arap Edebiyatı Tarihinde Din Olgusu," *Ekoller ve Kurumlar Din Bilimleri* (2022): 55-70.

⁵⁷ Hasan Demirci, "İslam Sonrası Arap Edebiyatında Nesep ve Toplumsal Statü," *Doğu Bilim* 12/5 (2021): 45-60.

⁵⁸ Hüseyin Kâzım Kadri, *Büyük Türk Lügati*, cilt 2 (İstanbul, 1928), 122-128.

⁵⁹ Leyla Özbay, "Arap Toplumunda Geleneksel ve Modern Kimlik Çatışmaları," *Edebiyat ve Toplum* 10/4 (2021): 33-48.

kabile düzenini anlamak, İslam'ın toplumsal etkilerini ve sonraki edebî üretimdeki temaları çözümlemek için kritik önemdedir.

2.2. NESEP, SOY VE TOPLUMSAL STATÜ İLİŞKİLERİ

Nesep ve soy kavramları, İslam öncesi Arap toplumunun en temel sosyal belirleyicilerindendi. Arap yarımadasındaki kabile düzeni, bireylerin sosyal konumunu ve hiyerarşideki yerini büyük ölçüde nesep bağına dayandırılıyordu. Nesep, yalnızca biyolojik bir akrabalık bağını değil, aynı zamanda onur, şeref, güvenlik ve toplumsal aidiyetin temel kaynağını ifade ediyordu. Birey, nesebini bilmek ve bunu toplumsal hafızada korumak zorundaydı; zira soyu belirsiz olmak sosyal bir dışlanma gerekçesi sayılırdı. Bu nedenle şecerelerin tutulması ve soy kütüklerinin kuşaktan kuşağa aktarılması önemli bir kültürel pratik haline gelmişti.⁶⁰

Nesep, toplumsal statünün en önemli belirleyicisiydi. Arap toplumunda soylu kabilelerden gelenler, yönetim ve temsil mekanizmalarında öncelikli konuma sahip olurken; daha alt tabakalara mensup olanlar, özellikle de mevâlî ve köleler, toplumun kenarında konumlandırılıyordu. Bu durum, kabileler arası ilişkilerde de belirleyici bir rol oynuyordu. İttifaklar, evlilikler ve ticari ortaklıklar genellikle nesep denkliği gözetilerek düzenlenirdi. “Küfûv” kavramı bu bağlamda öne çıkar; bu kavram, evlilikte sosyal denkliği ifade eder ve nesep farklılıkları çoğu zaman evlilik için bir engel teşkil ederdi.⁶¹

Soy kütükleri yalnızca toplumsal aidiyeti değil, aynı zamanda şeref ve itibarın da teminatıydı. Cahiliye dönemi şairlerinin şiirlerinde sıkça rastlanan soy övgüleri (fah), kabilelerin geçmişteki kahramanlıklarını, savaşlarını ve asil kökenlerini yüceltmek için bir araç işlevi görüyordu. Bu yolla kabile hem kendi üyelerinin gururunu pekiştiriyor hem de rakip kabileler üzerinde bir üstünlük kurmaya çalışılıyordu.⁶²

Câhiliye döneminin ünlü şairi Antara b. Şeddâd (525-614), Zubyân kabilesinin saldırılarına karşı Abs kabilesini korurken sergilediği savaşçı kimliğini, epik bir üslupla kaleme aldığı şiirinde şöyle övünmektedir:⁶³

⁶⁰ Ömer Aras, “Cahiliye Dönemi Sosyal Hayatında Nesep Kültürü,” *Akademik Siyer Dergisi* Cahiliye Özel Sayısı (2024): 2-32.

⁶¹ M. Zubair Abbasi, “An Insight into the Making of Anglo-Muhammadan Law,” *Journal of Islamic Studies* 25/3 (2014): 326-340.

⁶² Ferruh Kahraman, “Araplarda Şiirin Üretimi ve Gelişimini Sağlayan Âmiller,” *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2024): 12-18.

⁶³ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyat Tarihi –I Cahiliye Dönemi* (Erzurum: Fenomen yayınları, 2012), 153-154.

1- أَنِّي أَمْرٌ مِنْ خَيْرِ عَنَسٍ مَنَصِبًا شَطْرِي وَأَخْمِي سَائِرِي بِالْمُصَلِّ

2- إِنْ يُلْحِقُوا أَكْرُرُ وَإِنْ يَسْتَلْحِمُوا أَشْدُّ وَإِنْ يُلْفُوا بِضْنِكَ أَنْزِلْ

3- حِينَ النُّزُولِ يَكُونُ غَايَةً مِثْلَنَا وَيَفِرُّ كُلُّ مُضَلَّلٍ مُسْتَوْهَلٍ

4- وَلَقَدْ أَبَيْتُ عَلَى الطَّوَى وَأَظْلُهُ حَتَّى أَنَالَ بِهِ كَرِيمَ الْمَأْكُلِ

5- وَالْحَيْلُ تَعْلَمُ وَالْفَوَارِسُ أَنَّنِي فَرَقْتُ جَمْعَهُمْ بِطَعْنَةٍ فَيَصِلُ

6- بَكَرْتُ تُخَوِّفُنِي الْخُتُوفُ كَأَنَّنِي أَصْبَحْتُ عَنْ عَرَضِ الْخُتُوفِ بِمَعَزِلِ

7- فَأَجَبْتُهَا إِنَّ الْمَنِيَّةَ مَنَهْلٌ لَا بُدَّ أَنْ أُسْقَى بِكَاسِ الْمَنَهْلِ

8- فَاقْنِي حَيَاءُكَ - لَا أَبَا لَكَ - وَاعْلَمِي أَنِّي أَمْرٌ سَأَمُوتُ إِنْ لَمْ أُقْتَلِ

9- إِنَّ الْمَنِيَّةَ لَوْ تُمَثَّلُ مِثْلَتْ مِثْلِي إِذَا نَزَلُوا بِضْنِكَ الْمَنْزِلِ

10- إِذَا حُمِلْتُ عَلَى الْكَرِيهَةِ لَمْ أَقُلْ بَعْدَ الْكَرِيهَةِ لَيْتَنِي لَمْ أَفْعَلِ

- 1- Ben, baba tarafından Abs kabilesinin en iyilerinden olan bir kişiyim, (anne ve baba tarafından beni ilgilendiren) başkalarını kılıcım ile korurum.
- 2- Eğer bir kuşatmaya maruz kalırlarsa saldırırım, eğer bir savaşa girerlerse şiddetle hücum ederim, eğer bir sıkıntıya uğrarlarsa (bu sıkıntıyı gidermek için) ortaya atılırım.
- 3- Bütün korkaklar ve zayıflar kaçarlar, sıkıntıyı gidermek üzere ortaya atılmak benim gibilerin amacıdır.
- 4- Ben açlığa karşı dururum ve bu açlık sayesinde daha iyi bir yemek elde edinceye kadar açlığımı sürdürürüm.
- 5- Kılıç darbelerimle nice düşman topluluklarını darmadağın ettiğim atlar da bilir, süvariler de.
- 6- Ben sanki ölüme hedef olmaktan kaçıyor muyum gibi beni ölümle korkutmak üzere saldırdıklarında,
- 7- Onlara “Ölüm bir kaynaktır, bu kaynağı kadehinden içmem ise kaçınılmazdır” diye cevap verdim.

- 8- Edebini koru babası olmayasica ve bil ki ben, öldürölmeŖe de ölecek olan biriyim.
- 9- Eğer ölüm örneklendirilecek olsa, yakınlarımlın başına sıkıntı geldiğinde benim davranışlarımla örneklendirilebilir ancak.
- 10- Dostlarıml için bir tehlikeye atılmak zorunda kaldığımda, bu riski aldıktan sonra, keşke yapmasaydım demem.

Beşâme b. Hazn en-Nehşelî de, aşığıdaki şiirinde kavmi ile övünmektedir.⁶⁴

1- أَنَا مُحْيُوكَ يَا سَلْمَى فَحَيِّينَا وَ إِن سَقَيْتَ كِرَامَ النَّاسِ فَاسْقِينَا

2- وَإِن دَعَوْتَ إِلَى خُلَى وَ مَكْرَمَةٍ يَوْمًا سَرَاةَ كِرَامِ النَّاسِ فَادْعِينَا

3- إِن تُبْتَدِرْ غَايَةً يَوْمًا لِمَكْرَمَةٍ تَلْقَ السَّوَابِقَ مِنَّا وَالْمُصَلِّينَا

4- وَلَيْسَ يَهْلِكُ مِنَّا سَيِّدٌ أَبَدًا إِلَّا افْتَلَيْنَا غُلَامًا سَيِّدًا فِينَا

5- إِنَّا لَنَرُخْصُ يَوْمَ الرَّوْعِ أَنْفُسَنَا وَلَوْ تُسَامُ بِهَا فِي الْأَمْنِ أُغْلِينَا

6- بَيِّضُ مَفَارِقُنَا تَغْلِي مَرَاجِلُنَا نَأْسُو بِأَمْوَالِنَا آثَارَ أَيِّدِينَا

7- الْمُطْعَمُونَ إِذَا هَبَّتْ شَأْمِيَّةٌ وَ حَيْرٌ نَادٍ رَأَاهُ النَّاسُ نَادِينَا

8- إِنَّا لَمِنْ مَعْشَرٍ أَفْقَى أَوَائِلُهُمْ قَوْلُ الْكُمَاةِ: أَلَا أَيْنَ الْمُحَامُونَا

9- لَوْ كَانَ فِي الْأَلْفِ مِنَّا وَاحِدٌ فَدَعَا مَنْ فَارِسٌ؟ خَالَهُمْ إِيَّاهُ يَغْنُونَا

10- وَلَا تَرَاهُمْ وَ إِن جَلَّتْ مُصِيبَتُهُمْ مَعَ الْبُكَاءِ عَلَى مَنْ مَاتَ يَبْكُونَا

11- وَ نَرَكُبُ الْكُرْهَ أَحْيَانًا فَيَفْرُجُهُ عَنَّا الْحِفَاظُ وَ أَسْيَافُ تُوَاتِينَا

- 1- Seni selamlıyoruz ey Selmâ, sen de bizi selamla, önemli insanlara şarap sunduğun zaman bize de sun.
- 2- Bir gün önde gelen insanları önemli ve soylu işlere çağırдыңın zaman bizi de çağır.
- 3- Önemli bir iş için bir gün ansızın hareket edilmesi gerektiğinde, önden giden ve onları takip eden atların bizim atlarımız olduğunu görürsün.

⁶⁴ Demirayak, *Arap Edebiyat Tarihi –I Cahiliye Dönemi*, 154-155.

- 4- Bizden, içimizden küçük bir reis yetişmedikçe büyük reis asla ölmez.
- 5- Sıkıntı anında biz canlarımızı feda ederiz, ama güvenli anlarda onu feda etmemiz istenirse değerli görülür.
- 6- Alnımız aktır, yemek kazanlarımız kaynar, ellerimizin sebep olduğu şeyleri mallarımızla düzeltiriz.
- 7- Soğuk Şam rüzgarları estiğinde insanları doyururuz ve insanların (yedirmek üzere çağırırken) gördüğü en iyi davetçilerizdir biz.
- 8- Bizler, önderlerini, süvarilerin Nerede bizi savunanlar demelerinin yok ettiği bir topluluktanız.
- 9- Bin kişilik bir topluluk olsa da içlerinde bizden bir kişi bulursa, “Kim var savaşçı süvari olarak” diye seslenildiğinde, onlar bizden olan tek kişiyi kastettiklerini sanırlar.
- 10- Savaşçılarımızın, sıkıntıları ne kadar büyük olursa olsun, ölenlere ağlayanlarla birlikte oturup ağlarken göremezsin.
- 11- Bazen istenmedik sıkıntılarla karşılaştığımızda, sağlam duruşumuz ve hoş geçindiğimiz kılıçlarımız bizi bu sıkıntıdan kurtarır.

Bu şiirsel pratik, bir tür sözlü tarih aktarımı olarak da değerlendirilebilir; çünkü geçmiş kuşakların kahramanlıkları, nesep anlatıları aracılığıyla hafızada canlı tutuluyordu. Toplumsal hiyerarşide nesebin bu denli belirleyici olması, bireylerin kişisel kabiliyetlerinin çoğu zaman geri planda kalmasına yol açıyordu. Bir bireyin sosyal prestiji, çoğunlukla doğduğu kabilenin prestijiyle orantılıydı. Bu nedenle nesep, bireysel başarının değil, kolektif kimliğin bir yansımasıydı. Soyu güçlü olmayan bir kişi, üstün meziyetlere sahip olsa bile kabilenin ileri gelenleri arasına girmekte zorlanırdı. Bununla birlikte, savaşta veya şiirde büyük başarılar elde eden kişiler, zamanla toplumsal statülerini yükseltebilir, nesep dışı bir prestij kazanabilirlerdi. Bu, Arap toplumunun hiyerarşik ama kısmen esnek bir yapıya sahip olduğunu gösterir.⁶⁵

Nesep, yalnızca sosyal statüyü değil, aynı zamanda ekonomik ilişkileri de düzenliyordu. Kabile içindeki dayanışma mekanizması, özellikle diyet (kan bedeli) ve fidye uygulamalarında belirginleşirdi. Bir kabile üyesi suç işlediğinde veya bir başkasına zarar verdiğinde, diyetin ödenmesi tüm kabilenin ortak sorumluluğu olurdu. Bu uygulama, kabile içinde kolektif sorumluluk bilincini güçlendirirken, kabileler arası adaletin sağlanmasına da hizmet ediyordu.⁶⁶

İslam’ın gelişi, nesep anlayışını tamamen ortadan kaldırmamış; ancak onu yeni bir değerler sistemi çerçevesinde dönüştürmüştür. Kur’ân, insanların birbirinden üstünlüğünü

⁶⁵ Adnan Arslan, “Abbasî Şairi Buhtürî’nin Şiirlerinde Hikmet,” *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (2025): 98-119.

⁶⁶ Hüseyin Halef eş-Şeyh Haz’al, *Târîhu’l-Cezîreti’l-Arabiyyeti*, c. 2 (Matbaai Amire, 1287 H.), 65-70.

nesebe değil, takvaya dayandırmış; böylece toplumsal statüde soyun mutlak belirleyiciliğini kırmıştır. Hz. Peygamber'in "Arap'ın Arap olmayana üstünlüğü yoktur" şeklindeki meşhur vurgusu, yeni toplumsal düzenin eşitlikçi niteliğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte nesep, özellikle miras hukukunda ve toplumsal dayanışma ilişkilerinde varlığını sürdürmüş, ancak artık sınıfsal bir üstünlük aracı olmaktan ziyade ailevi bir kimlik göstergesi olarak değerlendirilmiştir.⁶⁷Bu dönüşümün edebî yansımaları da dikkate değerdir. İslam sonrası şiirde nesep övgüleri tamamen ortadan kalkmamış, ancak ahlaki ve dini temalarla harmanlanarak yeni bir içerik kazanmıştır. Şairler, atalarının kahramanlıklarını anarken aynı zamanda tevazu, adalet ve takva gibi İslami erdemleri de vurgulamışlardır.⁶⁸Böylece edebiyat hem kabile geleneğini hem de İslam'ın getirdiği eşitlikçi ilkeleri birlikte yaşatmaya devam etmiştir. Bu bağlamda, Hassân b. Sâbit'in (554–674) kavmiyle övündüğü şiirinde, kavminin İslam'a hizmeti ve İslam'ın ilk destekleyicilerinden oluştuğu gibi hususlarla övündüğü görülür.⁶⁹

1- الله أَكْرَمَنَا بِنَصْرِ نَبِيِّهِ وَ بِنَا أَقَامَ دَعَائِمَ الْإِسْلَامِ

2- وَ بِنَا أَعَزَّ نَبِيَّهُ وَ كِتَابَهُ وَ أَعَزَّنَا بِالضَّرْبِ وَالْإِقْدَامِ

3- فِي كُلِّ مُعْتَرَكٍ تُطِيرُ سُوقُنَا فِيهِ الْحَمَاجِمَ عَنْ فِرَاحِ الْهَامِ

4- يَنْتَابُنَا حَبْرِيْلُ فِي أَبْيَاتِنَا ۖ فَرَائِضِ الْإِسْلَامِ وَ الْأَحْكَامِ

5- يَتَلَوُ عَلَيْنَا التَّوْرَ فِيهَا مُحْكَمًا قِسْمًا لَعَمْرُكَ لَيْسَ كَالْأَفْسَامِ

6- فَكُونُ أَوَّلَ مُسْتَحِلٍّ حَالِهِ وَ مُحَرَّمٍ لِلَّهِ كُلِّ حَرَامِ

7- نَحْنُ الْخِيَارُ مِنَ الْبَرِيَّةِ كُلِّهَا وَ نِظَامُهَا وَ زِمَامُ كُلِّ زِمَامِ

8- الْحَائِضُ غَمَرَاتِ كُلِّ مَنَّةٍ وَ الضَّامِنُونَ حَوَادِثَ الْأَيَّامِ

9- وَالْمُبْرِمُونَ قُوَى الْأُمُورِ بِعِزِّهِمْ وَ النَّاقِضُونَ مَرَائِرَ الْأَقْوَامِ

⁶⁷ Ahmet Eren Özkan, "Uluslararası Günümüzde İslami İlimler Algısı Sempozyumu I: Sünnet Algısı Bildiriler Kitabı," Zenodo (2021): 1-15.

⁶⁸ Ebubekir Matpan, "Sadru'l-İslam Dönemi Şiirlerinde Tevhit ve Hz. Peygamber Teması," *Din ve Bilim* 4/2 (2021): 251-263.

⁶⁹ Kenan Demiryak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2017), 129-130.

- 1- Allah, Peygamberine yardım etmemiz suretiyle bize lütufta bulunmuş, İslam'ın direklerini bizim aracılığıyla kurmuştur.
- 2- Bizim vasıtamızla Peygamberini ve kitabını saygın kılmış, (savaşta) vuruşlarımız ve dik duruşumuz sayesinde bizi aziz ve saygın kılmıştır.
- 3- Her çarpışmada kılıçlarımız kafataslarını beyinlerden uçurup darmadağın eder.
- 4- Cebrâil İslâm'ın farzlarını ve hükümlerini bizlere evlerimizde getirir,
- 5- Bu evlerde Cebrâil bize muhkem (yapısı sağlam ve değişmemiş) bir şekilde Kur'ân'ı okur, bize okuduğu Kur'ân bizim için bir şanstır, ömrüne yemin olsun ki, başka şanslara benzemez o.
- 6- Bizler de onun getirdiği hükümlerdeki helali helal olarak tanıyan, Allah için de her türlü haramı haram olarak kabul eden kimseler oluruz.
- 7- Çünkü bizler bütün yaratılmışlardan ayrı tutulmuş, bu yaratılmışların düzeni ve her türlü bağın (yuların) üstünde bir bağ olan kimseleriz,
- 8- Her türlü ölüm tufanlarına dalan ve feleğin getireceği her türlü olayı karşılayıp telafi edenleriz biz,
- 9- Kararlılıkları sayesinde her türlü problemin iplerini (çözüm yollarını) dürüp büken (bu problemlerin çözümünü sağlayan ve bu çözüm şeklini yönlendiren), toplulukların ortaya koydukları uzun uzadıya giden ipleri (çözüm yollarını) reddeden kimselerizdir biz.

Nesep ve soy anlayışı, toplumsal statü ilişkilerini derinden etkileyen bir unsur olarak yalnızca Cahiliye döneminde değil, sonraki yüzyıllarda da önemini korumuştur. Abbâsî ve Emevî dönemlerinde soylu ailelerin yönetimdeki ağırlığı devam etmiş, ancak İslam'ın evrenselci yaklaşımı sayesinde mevalinin ve farklı etnik grupların da devlet yönetimine katılımı artmıştır.⁷⁰ Böylece nesep temelli statü sistemi, tamamen ortadan kalkmasa da daha kapsayıcı bir toplumsal yapıya evrilmiştir.

2.3. İSLAM'IN GELİŞİ VE TOPLUMSAL YAPININ DÖNÜŞÜMÜ

İslam'ın 7. yüzyılda Mekke'de ortaya çıkışı, yalnızca yeni bir dinin doğuşu değil, aynı zamanda Arap yarımadasında köklü bir toplumsal dönüşümün başlangıcıdır. İslam öncesi Arap toplumunun kabile merkezli yapısı, kan bağına dayalı hiyerarşisi ve parçalı siyasi düzeni, İslam'ın getirdiği yeni değerler sistemiyle ciddi bir değişim sürecine girmiştir. Bu dönüşümün en önemli boyutlarından biri, toplumsal kimliğin ve aidiyetin yeniden tanımlanmasıdır. İslam, kabile aidiyetini mutlak belirleyici olmaktan çıkararak ümmet kavramını merkeze almış,

⁷⁰ Suzanne Stetkevych, "Abbasid Panegyric: Badī' Poetry and the Invention of the Arab Golden Age," *British Journal of Middle Eastern Studies* 44/1 (2017): 48–72.

böylece farklı kabilelerden, hatta farklı etnik kökenlerden bireylerin aynı inanç çatısı altında birleşmesini mümkün kılmıştır.⁷¹

Kur'ân-ı Kerîm, insanları soy ve kabile temelli üstünlük anlayışından uzaklaştıran, takvayı en temel ölçüt olarak kabul eden bir toplumsal vizyon ortaya koymuştur. “Ey insanlar! Şüphesiz biz sizi bir erkek ve bir diğiden yarattık; birbirinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah katında en üstün olanınız, O’na karşı en çok takvâ sahibi olanınızdır” (Hucurât 49/13) ayeti, bu dönüşümün en açık örneklerinden biridir. Bu yaklaşım, kabileler arasındaki rekabeti ve asabiyet temelli düşmanlıkları törpülemiş, ortak bir iman temelinde yeni bir toplumsal dayanışma biçimi geliştirmiştir. Ümmet bilinci, kabile sınırlarını aşan bir “kardeşlik” ilişkisi üretmiş; güven, yardım ve sorumluluk gibi toplumsal bağlar, yalnız akrabalık üzerinden değil, ortak değerler üzerinden de kurulmaya başlanmıştır.⁷²

İslam’ın getirdiği ikinci büyük dönüşüm, toplumsal adalet ve eşitlik anlayışında görülür. Câhiliye döneminde yaygın olan kan davaları, faizcilik, güçsüzlerin ezilmesi gibi uygulamalar Kur’ân ve Hz. Peygamber’in sünneti ile yasaklanmış veya düzenlenmiştir. Bu dönüşümün ilkesel çerçevesi, Kur’ân’ın adalet merkezli buyruğunda açıkça görünür: “Şüphesiz ki Allah adâletli davranmayı, iyilik yapmayı ve akrabayı görüp gözetmeyi emreder. Her türlü hayâsızlığı, kötülüğü ve azgınlığı yasaklar. Düşünüp ders almanız için size böyle öğüt verir” (Nahl suresi 16/ 90). Bu yaklaşım, toplumsal ilişkilerin keyfi güç kullanımına değil, ilke temelli bir hak ve sorumluluk dengesine göre düzenlenmesini hedeflemiştir. Nitekim ekonomik alanda da sömürüyü besleyen mekanizmalara karşı net bir tutum geliştirilmiş; faiz/riba uygulaması “Allah alışverişi helâl, ribâyı haram kılmıştır” (Bakara 2/275) hükmüyle meşruiyet zemininden çıkarılmıştır. Zekât, sadaka, kefarete gibi ibadetler, ekonomik adaleti sağlama ve servetin toplum içinde dolaşımını teşvik etme işlevi üstlenmiştir. Kur’ân’ın “Onların mallarında muhtaç ve yoksul için bir hak vardır” (Zâriyât 51/19) vurgusu, yoksulluğun sadece bireysel bir kader olarak değil, toplumsal bir sorumluluk alanı olarak kavranmasına katkı sağlamış; sosyal dayanışmayı güçlendirmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) “Mallarınızı zekâtla koruyunuz” buyurduğu aktarılır.⁷³

Böylece toplumda yalnızca ekonomik değil, sosyal eşitlik de hedeflenmiştir. Kadınlara miras hakkı tanınması, kız çocuklarının diri diri gömülmesinin yasaklanması ve köle azadının

⁷¹ Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion* (Minneapolis: Fortress Press, 1991), 33-39

⁷² Abdurrahman Güneş, “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri,” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (2016): 153-164.

⁷³ H. Ahmet Şimşek, *İslâm’da Zekât Müessesesine Sosyolojik Bir Yaklaşım* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 26-32.

teşvik edilmesi, toplumsal yapının dönüşümünü pekiştiren önemli adımlar olmuştur.⁷⁴ Bu bağlamda kadınların mirasçı kabul edilmesi, aile içi servet aktarımını yalnızca güç ve statü sahibi erkek akrabalara bırakan örfî eğilimleri daraltarak kadını ekonomik hayatın edilgen unsuru olmaktan çıkarıp hukuken tanınan bir hak öznesi haline getiren önemli bir adımdır. Kur'an-ı Kerîm'de bu yaklaşımın aile ilişkileri ve hakların korunması boyutu da vurgulanmış, kadınların iradesini zedeleyen uygulamalar yasaklanmıştır: “Ey İnananlar! Kadınlara zorla mirasçı olmaya kalkmanız size helal değildir. Apaçık hayasızlık etmedikçe onlara verdiğinizin bir kısmını alıp götürmeniz için onları sıkıştırmayın. Onlarla güzellikle geçinin. Eğer onlardan hoşlanmıyorsanız, sabredin, hoşlanmadığınız bir şeyi Allah çok hayırlı kılmış olabilir” (Nisâ 4/19). Bu hüküm, kadınların bir “miras nesnesi” gibi görülmesine karşı normatif bir sınır çizerken aynı zamanda kadınların malî ve kişisel dokunulmazlığını koruyan bir ilke seti ortaya koymaktadır.⁷⁵

Bu dönüşüm, sadece hukuki ve ahlaki düzenlemelerle sınırlı kalmamış, toplumsal kurumları da yeniden şekillendirmiştir. Medine Vesikası, kabile düzeninden devlet düzenine geçişin en önemli belgesidir. Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra hazırlanan bu vesika, Müslümanlar ile Medineli Yahudi kabileleri arasında bir tür toplumsal sözleşme niteliği taşıyor ve ilk kez farklı toplulukların eşit haklara sahip olduğu, ortak savunma ve adalet mekanizmaları oluşturduğu bir siyasi çerçeve çiziyordu.⁷⁶ Bu gelişme, Arap yarımadasında merkezi bir otoritenin kurulmasının önünü açmış ve modern anlamda bir toplum sözleşmesi fikrine zemin hazırlamıştır.

İslam'ın toplumsal dönüşüme etkisi, yalnızca hukuki düzenlemeler veya siyasal örgütlenme ile değil, aynı zamanda bireylerin zihniyet dünyasında meydana getirdiği değişimle de ilgilidir. İslam, bireyin sorumluluğunu yalnızca kabilesine karşı değil, Allah'a ve bütün insanlığa karşı da yüklemiş; bu sayede birey-toplum ilişkisi yeniden tanımlanmıştır. Bu zihinsel dönüşüm, ahlaki bir devrim niteliğindedir. Birey artık sadece kabilesinin şerefini korumakla değil, evrensel bir adalet idealine hizmet etmekle yükümlü kabul edilmiştir.⁷⁷

İslam'ın dönüştürücü etkisi, edebî ve kültürel üretime de yansımıştır. Cahiliye şiirlerinde baskın olan kahramanlık ve soy övgüsü temaları yerini tevhid, ahlak, adalet ve sabır gibi yeni temalara bırakmıştır. Hz. Peygamber döneminde ortaya çıkan “hâması” şiirler,

⁷⁴ Cahit Aydemir – Sema Yılmaz Genç, “Orta çağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm,” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 10/36 (2011): 226-241.

⁷⁵ Süleyman Ateş, “İslâm'ın Kadına Getirdiği Haklar”, *19 Mayıs Ü.İlahiyat Fakültesi İslâmi Araştırmalar* 10/4 (1997), 304-305

⁷⁶ Mehmet Evkuran, “Orta çağ Paradigması ve Siyasal Düşüncenin Evrimi,” *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/4 (2003): 11-29.

⁷⁷ Gordon Kerr, *Charlemagne'dan Lizbon Antlaşması'na Avrupa'nın Kısa Tarihi* (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011), 72-75.

İslam'ın yayılışını ve müminlerin fedakârlıklarını anlatırken aynı zamanda yeni toplumsal değerlerin propagandasını yapmıştır⁷⁸. Bu dönemde ortaya çıkan şiir ve hutbeler hem dini hem toplumsal bir eğitim işlevi görmüş ve İslam toplumunun kimlik inşasında belirleyici bir rol oynamıştır.

el-Abbâs b. Mirdâs da bir şiirinde kavmi Suleym ile övünürken kavminin Huneyn'de İslâm ve Peygamber'i için mücadele edişini dile getirir.⁷⁹

1- دَعَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ عَهْدِ الشَّبَابِ فَقَدْ وَلَّى الشَّبَابُ وَ زَارَ الشَّيْبُ وَ الرَّعْرُ

2- وَادْكُرْ بَلَاءَ سُلَيْمٍ فِي مَوَاطِنِهَا وَ فِي سُلَيْمٍ لِأَهْلِ الْفَعْرِ مُفْتَحِرُ

3- قَوْمٌ هُمْ نَصَرُوا الرَّحْمَنَ وَتَبِعُوا دِينَ الرَّسُولِ وَ أَمْرُ النَّاسِ مُشْتَجِرُ

4- هُمْ بُو الْحَرْبِ وَ الْمَوْتِ الدُّعَافِ إِذَا لَاقَى الْكَتَائِبَ مِنْهُمْ قَادَةُ صَبْرُ

5- لَا يَغْرِسُونَ فَسِيلَ النَّحْلِ وَ سَطَهُمْ وَلَا تَخَاوُرُ فِي مَشْتَاهُمْ الْبَقَرُ

6- إِلَّا سَوَابِحَ كَالْعِقْبَانِ مُقَرَّبَةً فِي دَارَةِ حَوْلَهَا الْأَخْطَارُ وَ الْعَكْرُ

7- الضَّارِبُونَ جُنُودَ الشِّرْكِ ضَاحِيَةً يَبْطِنُ مَكَّةَ وَ الْأَرْوَاحُ تَبْتَدِرُ

8- وَنَحْنُ يَوْمَ حُنَيْنٍ كَانَ مَشْهَدُنَا لِلدِّينِ عِزًّا وَعِنْدَ اللَّهِ مُدْخَرُ

9- فَمَا تَرَى مَعْشَرًا قُلُوبًا وَلَا كُتُوبًا إِلَّا قَدْ أَصْبَحَ مِنْهَا فِيهِمْ أَثَرُ

- 1- Gençlik döneminden geçip gidenleri bırak bir kenara, artık gençlik gitti ve yaşlılık ve saçımızın dökülme durumu kapımızı çaldı çünkü.
- 2- Suleym kabilesinin, yeri geldiğinde gösterdiği yararlılıklardan söz et, övünmek isteyen bir kimse için övünülecek hususlar vardır Suleym'de.
- 3- İnsanlar ne yapacaklarına karar veremezken Rahman olan Allah'a destek veren O'nun elçisinin dinine tabi olan bir topluluktur onlar.

⁷⁸ Hilal Arslan, "Gassân Kenefânî'nin Es-Silâhu'l-Muharrem Adlı Kısa Hikâyesinin Edebi Metin İnceleme Kriterleri Bağlamında Değerlendirilmesi," *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi* 2/1 (2020): 95-102.

⁷⁹ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi*, 131-132.

- 4- Onların dayanıklı komutanları düşman birlikleriyle karşılaştığında, savaşın ve yıkıcı ölümün oğullarıdır onlar.
- 5- Aralarına hurma fidanları dikip ayrılığa düşmezler, kış mevsimlerinde de inekleri böğürmez (kesip ikram ederler).
- 6- Ancak etrafında deve sürüleri bulunan bir ağılda, kendilerine yakın olarak bekleyen, atmacalar gibi hızlı atları kalır.
- 7- Ruhlar uçuşurken Mekk'de şirkin askerlerini açıkça vurup yere düşürenlerdir onlar.
- 8- Huneyn Savaşında bizim yaptığımız iş, dine saygınlık kazandırmaktı, zaten (Allah için yapılanlar) Allah katında biriktirilmektedir (ve karşılığı alınacaktır).
- 9- Sayıları az veya kalabalık bir topluluk göremezsin ki içlerinde bizden bir lider bulunmasın.

İslam sonrası dönemde kölelik tamamen kaldırılmamış olsa da kölelerin hukuki statüsü iyileştirilmiş ve onları özgürlüğe kavuşturmaya yönelik bir süreç başlatılmıştır. Bu durum, zamanla toplumsal sınıf farklılıklarının yumuşamasına ve sosyal hareketliliğin artmasına katkıda bulunmuştur.⁸⁰ Aynı şekilde, kadınların ekonomik hayata katılımı da artmış, miras ve mülkiyet hakları tanınarak aile yapısı daha dengeli bir hale getirilmiştir.

İslam'ın bu dönüştürücü rolü, Abbâsî ve Emevî dönemlerinde de devam etmiş; toplumsal kurumlar, eğitim, hukuk ve sanat alanında gelişmeler yaşanmıştır. Beytü'l-Hikme gibi ilim merkezleri, bilgi üretimini teşvik ederek entelektüel hayatı zenginleştirmiş; medreseler, toplumsal eğitimde merkezi kurumlar haline gelmiştir.⁸¹ Böylece İslam, yalnızca dini bir hareket olarak kalmamış, aynı zamanda toplumsal modernleşmenin ve kültürel birikimin temel motorlarından biri olmuştur.

Sonuç olarak İslam'ın gelişi, Arap toplumunda hem yapısal hem de kültürel bir dönüşüm yaratmıştır. Bu dönüşüm, kabile asabiyetinin yerine ümmet bilincini, adaletsiz uygulamaların yerine sosyal adaleti, parçalı siyasi yapının yerine merkezi bir otoriteyi, bireysel çıkarların yerine evrensel sorumluluk anlayışını koymuştur. Böylece İslam, sadece dini bir devrim değil, aynı zamanda derin bir sosyal ve siyasal reform hareketi olarak tarihe geçmiştir.

2.4. DİNÎ NORMLAR VE TOPLUMSAL ADALET ANLAYIŞI

Toplumsal adalet, insanlık tarihi boyunca bütün toplumların ortak ideali olmuş ve çoğunlukla dinî normlar çerçevesinde tanımlanmıştır. Dinî normlar, bireysel davranışlardan toplumsal ilişkilere kadar hayatın tüm alanlarını düzenleyen kurallar manzumesi niteliği taşır.

⁸⁰ Osman Eyüpoğlu – Niyazi Usta, “İtaat Kavramının Gereçekleri Açısından Kur'an'ın Eleştirel Düşünceye Bakışı,” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019): 347-378.

⁸¹ Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler* (İstanbul: Beta Yayınları, 2005), 81-85.

Bu normlar yalnızca ibadetle ilgili hükümler değil; ticaret, miras, ceza, aile ilişkileri ve kamu düzeni gibi alanlara dair ilkeleri de kapsar. İslam, bu yönüyle toplumsal adalet kavramını yalnızca hukuki bir ilke olarak değil, aynı zamanda ahlaki bir yükümlülük olarak sunar. Adalet, Kur'an'da defalarca emredilmiş, zulmün her türü yasaklanmıştır. Bu yaklaşım, toplumsal ilişkilerin eşitlikçi ve dengeli bir yapıya kavuşmasını amaçlar.⁸²

Dinî normlar, toplumsal düzenin tesisinde “kutsal” bir zemin sunarak normatif düzeni meşrulaştırır. İslâm düşüncesinde adalet, yalnızca ceza hukuku bağlamında değil, bireyler arası ilişkilerde, iktisadi düzenlemelerde ve kamu yönetiminde gözetilmesi gereken temel bir ilkedir. Ebü'l Hasan el-Âmirî'nin (913-992) el-İ'lâm bi-menâkıb el-İslâm adlı eserinde geliştirdiği adalet anlayışı, bu ilkenin felsefî temellendirilmesi açısından önemlidir. Ona göre adalet, toplumun varlığını devam ettiren ilahi bir ölçüdür ve hükümdarların başlıca görevi bu ölçüyü korumaktır.⁸³ Bu perspektif, adaletin yalnızca bir hukuki kavram değil, aynı zamanda siyasetin ve ahlakın temel taşı olduğunu vurgular.

Âmirî'nin es-Sa'âde ve'l-is'âd adlı eserinde toplumsal ve siyasal kurgu içinde belirgileşen ahlâk ile siyaseti iki ayrı alan olarak düşünmez. Ona göre birey, aile ve toplum birbirini tamamlayan birbirinden bağımsız ele alınamayacak bir birliktelik oluşturur. Bu üç düzeyin doğal sonucu, insanların yararını ve esenliğini teminat altına alacak kurumsal bir yapı olarak devletin gerekliliğidir. Devletin kıymeti de salt varlığında değil fazilet sahibi yöneticiler eliyle kamusal faydanın gözetilmesinde ve bireylerin erdemli yaşama yönlendirilmesinde ortaya çıkar.⁸⁴

Âmirî, Platon ve Aristoteles geleneğinden, ayrıca Fârâbî'nin (...-951) siyaset teorisinden beslenmekle beraber, toplumsal düzenin dayanaklarını açıklarken geliştirdiği ülfet teorisi ile kendine özgü bir yaklaşım sergiler. Ona göre toplumu bir arada tutan ve düzenin sürekliliğini sağlayan şey yalnızca hukuki zorlama ya da yönetsel disiplin değildir; sevgi, ülfet (uyum/ünsiyet) ve dayanışma gibi bütünleştirici ilkeler de bu düzenin kurucu unsurlarıdır. Bu nedenle eser boyunca ideal yönetim fikri tartışılırken ülfet, tesanüt ve medenileşme kavramları siyasal düzenin temel anahtarları olarak ele alınır. Nihayetinde Âmirî ideal yönetimin iki ana sütununu adalet ve ülfette toplar. Yönetici adaleti ayakta tutar ve halka ülfetle

⁸² Abu-Rabi', I. M., *Islam and the Cultural Accommodation of Social Change* (Boulder: Westview Press, 1990), 44-49.

⁸³ Fuat Akpınar – Salih Yalın, “Ebü'l Hasan el-Âmirî'nin Adalet Anlayışı,” *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 16 (2024): 92-115.

⁸⁴ Fuat Akpınar, “Âmirî'nin Felsefesinde Sevgi ve Ülfet”, *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2025), 115-118.

muamele ederse, erdemli bir devlet ile saadet toplumu (medînetü's-sa'âde) mümkün hâle gelir.⁸⁵

Toplumsal adaletin sağlanmasında ekonomik ilişkiler kritik bir öneme sahiptir. İslâm, servetin toplumda belirli zümrelerin elinde birikmesini önlemek amacıyla zekât, sadaka ve infak gibi mali yükümlülükleri zorunlu kılmıştır. Bu yükümlülükler, zengin ile yoksul arasındaki uçurumu kapatarak toplumsal dengeyi sağlamayı hedefler. Bu anlamda zekât, yalnızca bir ibadet değil, aynı zamanda sosyal refahın adil dağıtımı için işleyen bir yeniden dağıtım mekanizmasıdır.⁸⁶ Modern literatürde bu durum, İslâm'ın bir tür erken sosyal güvenlik sistemi geliştirdiği şeklinde değerlendirilmiştir.

Dinî normlar, aynı zamanda güçsüzlerin korunmasına yönelik hükümler içerir. Kur'ân'da yetimlerin mallarının korunmasına, borçlulara kolaylık sağlanmasına, kölelerin hürriyetine kavuşturulmasına yönelik çok sayıda hüküm yer alır. Bu hükümler, toplumsal dayanışmayı ve eşitlik fikrini güçlendirir. Özellikle köle azadının bir kefaret biçimi olarak teşvik edilmesi, hürriyetin toplumsal adaletin ayrılmaz bir parçası olarak görüldüğünü gösterir.⁸⁷

Toplumsal adaletin sağlanmasında yargı erkinin bağımsızlığı da kritik bir faktördür. İslam geleneğinde kadılık kurumu, halk ile devlet arasındaki uyuşmazlıkları çözmekle yükümlüydü ve kadıların teorik olarak siyasal otoriteden bağımsız olması beklenirdi. Bu durum, adaletin tarafsız bir şekilde dağıtılmasını garanti altına almayı amaçlıyordu. Tarihsel kaynaklarda, halifelerin dahi kadıların kararlarına müdahale etmediği örnekler zikredilir ki bu, hukuk üstünlüğü anlayışının erken İslam toplumunda kök saldiğını gösterir.⁸⁸

Edebiyat da dinî normların toplumsal adalet anlayışını yaygınlaştırmada önemli bir araç olmuştur. Abbasî şiirlerinde hükümdarların adaletli davranma yükümlülüğü sıkça dile getirilmiş, zalim idareciler eleştirilmiş, ideal hükümdar tipolojisi çizilmiştir. Bu tür metinler, sadece estetik birer eser değil, aynı zamanda toplumsal eleştiri ve kamuoyu oluşturma araçlarıdır.⁸⁹ Böylece edebiyat, dini normların toplumda içselleştirilmesine katkı sağlamıştır.

Modern dönemde de dinî normlar, toplumsal adalet tartışmalarının merkezinde yer almaktadır. Örneğin sosyal adalet kavramının İslam dünyasında yeniden yorumlanması hem klasik fıkıh literatürüne hem de çağdaş insan hakları anlayışına referanslarla yapılmaktadır. Bu

⁸⁵ Akpınar, “Âmirî'nin Felsefesinde Sevgi ve Ülfet”, 120.

⁸⁶ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi* (İstanbul, 1985), 145-150.

⁸⁷ Bursalı İsmail Hakkı, *Tefsir-i Ruh 'ul-Beyan*, cilt 10 (İstanbul, 1926), 205-210.

⁸⁸ Zahit Atçıl, “State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rustem Pasha (1544-1561)” (2015): 33-37.

⁸⁹ Mustafa BinMayaba, “Ibn 'Abî Hâfşa's Rhetorical Technique at the 'Abbāsid Court,” *Journal of Arabic and Islamic Studies* 15 (2015): 93-116.

yaklaşım, dini normların statik değil, aksine toplumun değişen ihtiyaçlarına cevap verebilen dinamik bir yapıya sahip olduğunu ortaya koyar.⁹⁰

Sonuç olarak, dinî normlar toplumsal adaletin hem teorik hem pratik zeminini oluşturur. Bu normlar sayesinde toplumsal ilişkiler yalnızca güç dengelerine değil, ahlaki ve ilahi ölçülere göre düzenlenir. İslam'ın toplumsal adalet anlayışı, sadece bir hukuk sistemi inşa etmekle kalmaz; aynı zamanda bireylerde vicdani bir sorumluluk duygusu geliştirerek düzenin içselleştirilmesini sağlar. Böylece din, adaletin yalnızca mahkeme kararlarıyla değil, günlük yaşam pratikleriyle de tesis edilmesine katkıda bulunur.

2.5. FEODAL YAPININ EDEBÎ ÜRETİME ETKİLERİ

Feodal yapının toplumsal hayatta olduğu kadar edebî üretim üzerinde de derin izler bıraktığı bilinmektedir. Orta çağ boyunca Arap edebiyatında, kabilevi ve feodal değerler yalnızca birer arka plan unsuru olarak kalmamış, aynı zamanda edebî metinlerin tematik ve biçimsel dokusunu şekillendirmiştir. Kabile övgüsü (fahır), kahramanlık destanları, soy anlatıları ve iktidar meşruiyetini pekiştiren methiyeler, feodal ilişkilerin en açık şekilde yansıdığı edebî türlerdir. Bu bağlamda edebiyat, feodal toplumun hafızasını taşıyan ve bu yapıyı meşrulaştıran bir kültürel araç işlevi görmüştür.

İlk dönemlerde, özellikle Cahiliye şiiri, kabilelerin askerî başarılarını, reislerin cömertliğini ve kahramanlıklarını yücelten kasidelerle doludur. Bu şiirler, kabile asabiyetini canlı tutan birer propaganda aracı olarak işlev görmüş; düşman kabilelere meydan okuma, dost kabilelerle dayanışmayı güçlendirme amacına hizmet etmiştir. Mehdi Cengiz'in belirttiği gibi kaside formunun bölümleri (nesib, rahl ve fahır) bile bu toplumsal düzenin ihtiyaçlarına göre şekillenmiş, özellikle fahır bölümü kabilevi üstünlüğün ilan edildiği bir söylem alanı haline gelmiştir.⁹¹ Böylece edebiyat, feodal değerlerin nesiller arası aktarımını sağlayan bir sosyal hafıza aracına dönüşmüştür.

Abbâsî dönemine gelindiğinde, feodal ilişkiler daha kurumsal bir nitelik kazanmış, saray merkezli edebiyat gelişmiştir. Halifelere, vezirlere ve komutanlara sunulan methiyeler (medih) hem edebî bir gelenek hem de patronaj ilişkilerinin bir parçası olmuştur. Bu şiirlerde hükümdarın cömertliği, adaleti ve savaş meydanlarındaki kahramanlığı övülmüş, böylece iktidarın meşruiyeti edebî dil aracılığıyla yeniden üretilmiştir. Suzanne Stetkevych (1950-...), bu dönemde kasidenin adeta bir “siyasi sözleşme” işlevi gördüğünü, şair ile himaye eden

⁹⁰ Bryan Turner, “Din ve Çağdaş Sosyolojik Teoriler,” *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2015): 201-220.

⁹¹ Mehdi Cengiz, “Eski Arap Şiirinde Kasidenin Bölümleri Arasındaki Konu Bütünlüğü Sorunu,” *Şarkiyat* 13/3 (2021): 1236-1249.

arasındaki karşılıklı sadakat bağıını pekiştirdiğini vurgular.⁹² Bu durum, feodal yapının edebiyat üzerindeki doğrudan etkisinin en somut göstergelerinden biridir.

Feodal yapının edebiyat üzerindeki etkisi yalnızca methiye türüyle sınırlı değildir. Toprak mülkiyeti, kabile çatışmaları, ganimet paylaşımı gibi konular da destanlarda ve halk anlatılarında işlenmiştir. Bu metinler, bir yandan toplumun değerlerini yansıtırken diğer yandan feodal düzenin adaletsizliklerine dair eleştirel bir bakış da geliştirebilmiştir. Özellikle isyan ve başkaldırı temalı şiirlerde, adaletsiz vergi yüklerinden, zalim yöneticilerden veya eşitsiz sosyal ilişkilerden yakınmalar dile getirilmiştir. Berna Kaya, Arap şiirinde toplumsal adalet vurgusunun yalnızca dini bir tema olmadığını, aynı zamanda sosyo-politik bir eleştiri aracı olarak kullanıldığını ortaya koyar.⁹³

Tasavvufi edebiyat da feodal düzeni dolaylı yoldan etkilemiştir. Mutasavvıflar, dünyevî iktidarı ve mal-mülk tutkusunu eleştirerek toplumda alternatif bir değerler sistemi sunmuşlardır. Zühd şiirleri, bireyleri dünyevî bağlardan kurtulmaya ve eşitlikçi bir ahlaka yönelmeye davet etmiştir. Bu şiirlerde beylerin ihtişamı değil, dervişlerin kanaatkârlığı ve adalet talebi yüceltilmiştir.⁹⁴ Böylece tasavvufi edebiyat, feodal düzenin meşruiyetini sarsan bir ahlaki muhalefet üretmiştir. Nitekim zühdi söylemin iktidar çevrelerinde dahi nasıl etkili olabildiği el-Mes'ûdî'nin aktardığı bir hadisede görülür: el-Mes'ûdî'nin anlattığına göre Halife el-Mütevekkil bir içki meclisindeyken el-Himmânî gelir ve bir şiir okur, bu şiiri dinleyen el-Mütevekkil, gözyaşlarıyla sakalı ıslanacak derecede ağlar ve içki masasını kaldırır. el-Himmânî'nin söz konusu şiiri şöyledir:⁹⁵

1- بَاتُوا عَلَى قُلُلِ الْأَجْبَالِ تَحْرُسُهُمْ غَلَبَ الرِّجَالِ فَلَمْ تَنْفَعَهُمُ الْقُلُلُ

2- وَاسْتَنْزِلُوا بَعْدَ عَزٍّ مِنْ مَعَاقِلِهِمْ فَأَوْدَعُوا حُفْرًا، يَا بَنَسَ مَا نَزَلُوا

3- نَادَاهُمْ صَارِخٌ مِنْ بَعْدِ مَا قُبِرُوا أَيْنَ الْأُسْرَةُ وَالتَّيْجَانُ وَالْخُلُلُ

4- أَيْنَ الْوُجُوهُ الَّتِي كَانَتْ مُنْعَمَةً مِنْ دُونِهَا تُضْرَبُ الْأَسْتَارُ وَالْكِلُّ

⁹² Suzanne Stetkevych, "Abbasid Panegyric: Badī' Poetry and the Invention of the Arab Golden Age," *British Journal of Middle Eastern Studies* 44/1 (2017): 48–72.

⁹³ Berna Kaya, "Arap Şiirinde Toplumsal Adalet ve Eleştirel Söylemler," *Şarkiyat Araştırmaları* 6/3 (2023): 1-20.

⁹⁴ F. Nurfalah, "Ethical–Moral Values and Language in Abū al-‘Atāhiyya’s Zuhdiyyāt," *JISIP* 9/1 (2025): 114–130.

⁹⁵ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyat Tarihi-IV Abbasiler Dönemi* (132-750/656-1258) (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2021), 317-318.

5- فَأَفْصَحَ الْقَبْرُ عَنْهُمْ حِينَ سَاءَ لَهُمْ تِلْكَ الْوُجُوهُ عَلَيْهَا الدُّودُ يَفْتَتِلُ

6- قَدْ طَالَمَا أَكَلُوا دَهْرًا وَمَا شَرِبُوا وَأَصْبَحُوا بَعْدَ طُولِ الْأَكْلِ قَدْ أَكَلُوا

7- وَطَالَمَا عَمَّرُوا دُورًا لِتُحْصِنَهُمْ فَفَارَقُوا الدُّورَ وَالْأَهْلِينَ وَارْتَحَلُوا

8- وَطَالَمَا كَنَزُوا الْأَمْوَالَ وَادَّخَرُوا فَحَلَفُوهَا عَلَى الْأَعْدَاءِ وَانْتَقَلُوا

9- أَضْحَتْ مَنَازِلُهُمْ فَقَرًّا مُعْطَلَةً وَسَاكِنُوهَا إِلَى الْأَجْدَاثِ قَدْ رَحَلُوا

- 1- Dağların zirvelerindeydiler ve kendilerini büyük bir adam grubu koruyordu, ama fayda vermedi onlara zirveler,
- 2- Saygın bir durumdalarken sığınaklarından aşağı indirildiler ve kabirlere bırakıldılar, indikleri (kabirler) ne çetin yerlerdir!
- 3- Defnedildikten sonra kendilerine bir münâdî seslendi: Nerede o yataklar, taşlar ve süslerle işlemeli elbiseler!
- 4- Nerede o arkasına örtüler ve cibinlikler bağlanarak güzelleştirilen yüzler?
- 5- Kabire onlar hakkında birisi sorduğu zaman kabir şöyle açıklamada bulunur: O yüzlerin üzerinde (onu yemek için) birbiriyle savaşıyor kurtlar var,
- 6- Onlar (ölmeden önce) bir zaman yiyip içmişlerdi, uzun süre yedikten sonra şimdi kendileri yenilir oldular,
- 7- Kendilerini korusun diye evler imar ettiler, evlerinden de ailelerinden de ayrılarak göçtüler,
- 8- Para ve mallar biriktirdikten sonra bu paraları ve malları düşmanlara bırakarak geçip gittiler,
- 9- Terkedilmiş ve boş bir çöle döndü evleri, cesetler arasına karıştı bu evlerde oturanlar da.

Endülüs'te ise feodal yapının edebiyat üzerindeki etkisi farklı bir boyut kazanmıştır. Endülüs edebiyatında şehir hayatının gelişmesiyle birlikte feodal ilişkiler daha incelikli bir şekilde işlenmiş, saray çevresinde gelişen sanat ve şiir hayatı yeni bir aristokratik estetik oluşturmuştur. Lütfi Şeyban, Endülüs'te sarayların birer kültür merkezi haline geldiğini ve şiir meclislerinin hem edebî hem de siyasi etki alanları yarattığını belirtir.⁹⁶ Bu dönemde yazılan

⁹⁶ Lütfi Şeyban, *Endülüs* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2014), 95-110.

gazeller, medihler ve mersiyeler, feodal beylerin toplumsal rollerini estetik bir dille ölümsüzleştirmiştir.

Modern Arap edebiyatında ise feodal yapıya yönelik daha açık bir eleştirel dil gelişmiştir. M. S. Fathurrahman'ın analiz ettiği Sāq al-Bāmbū gibi eserlerde, sosyal tabakalaşmanın yarattığı eşitsizlikler, dini ve ahlaki temalar üzerinden sorgulanmış; feodal ayrıcalıkların modern toplumda nasıl dönüştüğü tartışılmıştır.⁹⁷ Bu tür eserler, feodal ilişkilerin yalnızca tarihsel bir olgu olmadığını, modern Arap toplumunda da sınıfsal gerilimler ve adalet talepleri üzerinden güncelliğini koruduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak feodal yapı, Arap edebiyatında hem yüceltilmiş hem de eleştirilmiş bir tema olarak varlığını sürdürmüştür. Methiye şiirlerinden isyan anlatılarına, tasavvufi zühd şiirlerinden modern romanlara kadar geniş bir yelpazede, feodal ilişkilerin izleri görülmektedir. Bu durum, edebiyatın yalnızca bir sanat faaliyeti değil, aynı zamanda toplumsal yapıyı anlamlandıran ve ona müdahil olan bir alan olduğunu ortaya koyar. Feodal düzenin edebiyata etkisini incelemek, yalnızca estetik bir çerçeve sunmakla kalmaz; aynı zamanda Arap toplumunun tarihsel hafızasını, siyasal eleştirilerini ve adalet arayışlarını anlamak için de önemli bir imkân sağlar.

⁹⁷ M. S. Fathurrahman, "Literature as Critique of Social Stratification in Sāq al-Bāmbū," *Diwān: Journal of Arabic Studies* (2025): 1–18.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ARAP EDEBİYATINDA DİNİN TEMSİLİ

3.1. KUR'AN VE HADİSLERİN EDEBİ ETKİSİ

Arap edebiyatının oluşumunda Kur'an ve hadislerin belirleyici rolü, yalnızca dinsel bir içerik aktarımından ibaret değildir; dil, üslup, türleşme ve estetik algının bütünü, bu iki ana kaynağın açtığı ufukta yeniden biçimlenmiştir. Kur'an, nazımının ritmik ve semantik yoğunluğu, anlam katmanlarının çokluğu, kavram haritalarının sistematikliği ve söyleyiş kudretiyle klasik belâgat disiplinlerini, sözlükçülüğü ve tefsir literatürünü tetiklemiş; hadis ise peygamberi örnekliğin ahlâk, karakter ve anlatı kalıpları olarak edebiyata nüfuz ettiği bir pratik ve söylem modelini kurumlaştırmıştır. Edebî üretim, böylelikle hem dildeki aralık ve seçicilik idealine hem de ahlâkî-hikemî hedeflere yönelmiş; kaside, mersiye, methiye, menkıbe, siyer, mevlid ve zühdiyyât gibi türler Kur'an merkezli kavram alanları ve hadis merkezli peygamber tasavvurunun etrafında örgütlenmiştir.

Kur'an'ın dil ve üslup üzerindeki etkisini en açık gösteren alanlardan biri, kavramsal sözlükçülük ve belâgat geleneğidir. Râğıb el-İsfahânî'nin (954-1108) *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*'ı, sadece “garîb” lafızları açıklamakla kalmaz; kelimelerin Kur'an bağlamındaki semantik alanlarını, ayetler arası çağrışım ağlarını ve ahlâkî yüklerini de sistemli biçimde haritalar. Bu yaklaşım, şair ve nesir yazarlarının kelime seçiminde “Kur'anî anlam ufkunu” gözetmesini ve bir kavramı birden çok düzlemde (ontolojik, ahlâkî, toplumsal) işletmesini mümkün kılar; neticede şiirde kavram yoğunluğu artar, metaforik alanlar genişler, temsiller katmanlaşır.⁹⁸ Kur'an yorumuna dair klasik metinler, sözgelimi Nîsâbü'rî'nin (1270-1330) *Ğarâibu'l-Kur'ân* ve Reğâibu'l-Furkân'ı, lafızların nazımdaki yerini, iç içe geçmiş atıfları ve i'câz vurgusunu ön plana çıkararak edebî çözümlemeye bir kurucu zemin sunar.⁹⁹ Bu zemin, şairin “bir ayetin söz ve mânâ örgüsünü” şiirsel bir söyleyişe dönüştürmesini kolaylaştırdığı gibi, müellif nesrinde de delillendirilmiş, ritimli ve veciz anlatım ideali üretir.

Hadis geleneği, edebiyata hem anlatı etiği hem de karakter inşası bakımından yön verir. Rivâyete dayalı tefsir ve hadis şerhi literatüründe izlenen isnad disiplini, metin güvenilirliği ve kaynak gösterme hassasiyetini bir yazın ilkesi haline getirir. İbnü'l-Cevzî'nin (1116-1201) tefsir metoduna ilişkin çalışmalar, rivayet tasnifinin hangi ilkelere göre seçilip elendiğini, dolayısıyla metin kuruculuğunda “seçici ahlâk”ın nasıl işlediğini gösterir; bu seçicilik, edebî

⁹⁸ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvedî (Dımeşk-Beyrut: Dâru'l-kalem-Dâru's-Şâmiye, 1412 H.), ilgili md.ler.

⁹⁹ Nîsâbü'rî, *Ğarâibu'l-Kur'ân* ve *Reğâibu'l-Furkân*, thk. Zekerıyyâ 'Umeyrât, 6 cilt (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416 H.), I, 5-12.

metinde de anlatıcı güvenilirliği ve sahil örnekliğe yönelme biçiminde karşılık bulur.¹⁰⁰ Peygamber tasavvurunun şiirde aldığı formlar na't, medh-i nebevî, mevlid-yalnızca duygusal övgü kalıpları değildir; hadis merkezli fazilet, adalet, şefkat, merhamet ve sabır erdemleri, tip ve tema inşasının ahlâkî omurgasını oluşturur.

Kur'an'ın nazm ve i'câz vurgusu, edebî türlerin iç mimarisini de etkiler. Secîli nesir (sac'), paralelizm, tekrar (tekid), antitez ve terkip oyunları, ayetlerin ritmik örgüsünden beslenerek hutbe ve hitabet dilinde güçlü bir retorik üretir. Edebî metin, bu retorici iki yönde kullanır: Bir yandan hikmetli, kısa ve yoğun söz (vecize) estetiğini; diğer yandan uzun soluklu kaside örgüsünde tevhid, adalet, mizan gibi Kur'anî kavramların tematik katmanlaştırılmasını. Bu çerçevede mefhumların açıklanması ve kelime kadrosunun seçkinleştirilmesi yönünde sözlük ve ansiklopedi geleneği (ör. erken dönem ansiklopedik madde yazımları) edebî dile kavramsal bir disiplin kazandırır.¹⁰¹

Tür ve tema dönüşümü açısından bakıldığında, Câhiliye şiirindeki fahr ve hamâse damarının İslam sonrasında tevhidî bir hedefe yönelerek dönüştüğü görülür: Soyun ve savaşın mutlaklaştırılmasının yerine adalet, takva, sabır, kanaat ve merhamet gibi Kur'anî değerler tematik eksene yerleşir. Bu dönüşümün şiirdeki ince ayarını görmek için edebî sanatların işleyişine bakmak öğreticidir. Meselâ İbnu'l-Fârid'in (1181-1235) Hamriyye kasidesinde sembolik sarhoşluk ve aşk metafiziği, Kur'anî "rahmet, nur, kalb" kavram alanlarıyla iç içe geçerek hem diksiyon hem imge derinliği üretir; mana katları, lafız musikisiyle birleşerek tasavvufî poetikanın en rafine örneklerini ortaya koyar.¹⁰² Bu poetika, Kur'an'ın kevnî ve nefsî ayetler arasında kurduğu köprüyü estetik sahada tekrarlar: Dış âlem tasvirleri iç dünyada bir "ahlâkî dönüşüm hikâyesi" ne bağlanır.

Hadis merkezli örneklik ise karakter tipolojilerini biçimlendirir. Klasik Arap edebiyatında "sakil" gibi tiplerin tasviri dahi, çoğu kez ahlâkî bir tezyifin ve örneksemenin didaktik amacıyla kurulur; tiplerin mizahî veya hicvî kullanımı, sünnet merkezli vakar ve nezahet ideali karşısında negatif örnek üretir, böylelikle metin, okuyucuda davranışa yön veren bir estetik ahlâk geliştirir.¹⁰³ Anlatının hedeflediği iç disiplin, hadislerin "güzel ahlâkî tamamlamak" ilkesini estetik dile tercüme eder; kıssa parçacıkları, menkıbeler ve siyer sahneleri, hem hatırlama ritüeli hem de değer aktarımı işlevi görür.

¹⁰⁰ Murat Oral E., "Rivâyete Dayalı Tefsir Yönteminin Gelişimi Açısından İbnu'l-Cevzî'nin *Zâdu'l-Mesîr* Adlı Eseri," (2017), 14–28.

¹⁰¹ Millî Eğitim Bakanlığı, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul, 1945), "Belâgat" ve ilgili maddeler.

¹⁰² Hasan Yavuz, "İbnu'l-Fârid'in *Hamriyye* Kasidesinde Edebî Sanatlar," *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İFD* 21/2 (2025): 1–20.

¹⁰³ Hasan Taşdelen – Şener Şahin, "Klasik Arap Edebiyatında 'Sakil Tipi' ve Bu Tip Çevresinde Oluşan Edebiyat," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009): 183–208.

Modern dönemde dahi Kur'an ve hadislerin edebî dile etkisi, tür ve üslup yenilenmelerine yön verir. Tasavvufî roman ve hikâyelerde peygamberi örnekliğin sahnelenışı, modern anlatı teknikleriyle birleşir; iç monolog, bilinç akışı ve kırık zaman kurgusu gibi araçlar, klasik hikmet temalarını çağdaş duyarlılıkla yeniden yazmaya imkân tanır. Bu noktada tasavvufî romanların yapı ve kurgu çözümlemeleri, modern metnin “manevî hakikat”i temsil için nasıl bir anlatı ekonomisi kurduğunu gösterir: sembolik mekânlar, eşik sahneleri, yol motifi ve mürşid-mürid diyalektiği, Kur'an ve hadis merkezli değerler haritasını çağdaş edebî dile tercüme eder.¹⁰⁴

Kur'an ve hadislerin dil-sosyolojisi yönünden etkisi de göz ardı edilemez. Kutsal metinlerin yüksek üslubu, kamusal söylemde “resmî-dini” bir kayıt (register) üretirken, gündelik dindar dil, dualar, atasözleri ve vecizeler aracılığıyla alt kayıtlara nüfuz eder. Toplumsal sınıf ve statünün dilsel davranışa yansımaları incelendiğinde, dini söz varlığının söyleyişe kattığı saygı, itidal ve nezaket kodlarının farklı sosyoekonomik katmanlarda nasıl farklılaştığı görülebilir; bu farklılaşma, edebî kişilerin konuşma tarzlarına ve karakterizasyonuna da yansır.¹⁰⁵ Böylece hadislerde teşvik edilen “güzel söz” ve “yumuşak hitap” ilkesi, diyalog kurulumunun estetik ölçütlerinden biri haline gelir.

Bütün bu hatlar, tefsir ve belâgatın edebî metin için yalnızca arka plan bilgisi olmadığını, bizzat poetika kurduğunu gösterir. Sözlükçülük (müfredât çalışmaları) kavramın ağırlık merkezini tespit eder; tefsir, bağlamın (siyak-sibak) ve metinler arasındaki değerini öğretir; hadis şerhi, anlatı etiği ve seçicilik kıstaslarını yerleştirir; tipoloji ve karakter eğitimi literatürü, örnek kişi (usve) üzerinden anlatı hedefini tayin eder.

Bu disiplinler birbirini besleyerek Kur'an ve hadisin edebî dile üç düzeyde nüfuzunu temin eder: (1) Leksik-semantik düzey (kelime ve kavram yönetimi), (2) Retorik-kompozisyonel düzey (nazım, sec‘, tekrar, paralelizm, delillendirme), (3) Ahlâkî-tinsel düzey (karakter inşası, tema etiği, anlatı hedefi). Neticede ortaya çıkan edebî üretim, yalnızca estetik bir gösterim değil, aynı zamanda bir erdem pedagojisi ve anlam terbiyesidir.

Sonuç olarak Kur'an ve hadislerin Arap edebiyatındaki etkisi, tek bir tür veya dönemle sınırlanamayacak kadar kapsamlıdır. Sözün seçimi ve dizilişinden tema mimarisine, anlatıcı güvenilirliğinden karakter tiplerine kadar edebî unsurların tümü, Kur'an'ın i'câzı ve hadisin örnekliği etrafında yeniden biçimlenir. Klasik sözlük, tefsir ve hadis şerhi metinleri bu dönüşümün teorik altyapısını sağlarken; şiir, nesir ve modern anlatı türleri, bu altyapıyı farklı

¹⁰⁴ Erkan Demir, “Arap Tasavvufî Romanlarının Yapısı ve Kurgusu,” *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2019): 1–23.

¹⁰⁵ Z. D. M. Zaghlool, “The Effect of Social Class on the Linguistic Behavior of Saudi ...,” *Journal of Culture, Society and Language* 2/6 (2021): 1–22.

estetik stratejilerle sahneye koyar. Böylece Arap edebiyatı, vahyin semantik evreni ile peygamberî sünnetin ahlâkî ufkunu kendine özgü bir poetikaya dönüştürür.

3.2. DİNİ MOTİFLER VE TEMALAR

Arap edebiyatında dinî motifler, salt inanç bildirimi değil; üslup, söz varlığı ve tema mimarisini belirleyen kurucu eksenlerdir. Câhiliyeden İslâmî döneme geçişte “yücelik” ve “otorite” telakkisi dünyevî-soy merkezli söylemden tevhidî ve ahlâkî bir söyleme evrilir; bu evrim edebî türlerin iç örgüsünü de dönüştürür. Edebiyat kavramının Arapça bağlamda tarihî-semantiğini inceleyen çalışmalar, dinî sözlük dairesinin (tevhid, adl, sabr, taat, takvâ) hem kelime seçiminde hem de kompozisyon düzeninde yönlendirici olduğunu gösterir.¹⁰⁶ Bu kelime kadrosu yalnızca anlam çekirdeği değil, aynı zamanda ritim ve tekrar (tekid) kurucu unsurudur.

Motif düzeyinde tevhid, “yaratılış-emanet-adalet” üçlemesini içeren bir değer haritası üretir; adalet teması toplumsal düzenle, itaat siyasal meşruiyet ve dinî otoriteyle, sabır ise bireysel arınma ve toplumsal direniş etiğiyle bağ kurar. Câhiliye şiirinde soy övgüsü ve kahramanlık hikâyeleri, İslam sonrasında tevhid merkezli bir etik söyleme eklenir; özellikle nasihat ve zühdî eda, dillendirmenin kıvamını değiştirir. Toplumsal tarih verileri, ticaret-pazar-kabile üçgeninin hâkim olduğu önceki toplumsal evrenin, İslâmî değerler yoluyla yeni bir ahlâkî çerçeveye taşındığını; edebî pratikte de sözün “şahitlik” misyonu kazandığını düşündürür.¹⁰⁷

Söz varlığının dinî kökenli genişlemesi, klasik lügat ve ansiklopedik geleneğin katkısıyla kavram-yoğun bir diksiyon kurar. Kök-şablon ilişkilerini, anlam dallanmalarını ve kullanım nüanslarını gösteren klasik sözlükler (ör. sabr, adl, ihsan, ubûdiyyet gibi maddeler) şair ve nesir yazarına hem semantik derinlik hem de söyleyiş disiplini kazandırır.¹⁰⁸ Böylece motifler, duygusal içeriği taşımanın ötesinde, delillendirme ve öğretme (ta‘lîm) fonksiyonuna kavuşur.

Modern kuramsal çerçeveler, “adalet” ve “itaat” motiflerinin siyasal otoriteyle ilişkisini tartışırken, dinî metinlerden türeyen ahlâkî gövdenin edebî temsillerde nasıl sivil ve toplumsal karşılık bulduğunu da açıklar. Devlet ve yurttaşlık teorileriyle dinî-ahlâkî söylem arasındaki kesişimde, “rıza”, “itaatin sınırları” ve “direniş etiği” gibi temalar edebî metinde alegorik ve didaktik düzeyde işlenir.¹⁰⁹ Öte yandan feodal bağlamı konu alan tarih ve sosyoloji

¹⁰⁶ Mehmet Yalar, “Arap Edebiyatı Bağlamında Edebiyat Kavramına Analitik Bir Bakış,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005): 1–23.

¹⁰⁷ Mehmet Bölükbaşı, “Cahiliye Devrinde Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat,” ... 7 (13) (2019): 88–95.

¹⁰⁸ Fîruzâbâdî, *Kamus Tercümesi*, çev. Ahmet Âsım, c. 4 (İstanbul, 1304), md. “‘adl”, “‘şabr”, “‘ihsân” vb.

¹⁰⁹ John Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, çev. Aysel Doğan (İzmir: İlya Yayınları, 2010), 87–104; Christopher Pierson, *Modern Devlet*, çev. Neşet Kutluğ – Burcu Erdoğan (İstanbul: Chivizi, 2015), 41–59.

araştırmaları, edebiyatın sınıfsal farklılıkları ya estetize ettiğini ya da eleştirel bir dille görünür kıldığını gösterir; dinî motifler bu eleştirinin dilini kurar.¹¹⁰

Sonuçta Arap edebiyatındaki dinî motifler, tek tek kavramlardan ibaret değildir; bir poetika ve değer pedagojisi üretir: tevhid (ontolojik birlik), adalet (toplumsal denge), itaat (meşruiyet-sorumluluk dengesi) ve sabır (ahlâkî sebat) temaları, türler arası dolaşımla (kaside, nasihatnâme, kıssa, menkıbe, roman) estetik ve normatif bir ağ örür.

3.2.1. Tevhid ve Ahlaki Öğretiler

Tevhid, Arap edebiyatının İslâmî dönemindeki temel anlam eksenidir: bir yandan Allah'ın birliğini dile getirirken, öte yandan insanın sorumluluğunu, emaneti ve ahlâkî özerkliğini kurar. Edebî söylemde tevhid, kozmik düzenin dildeki karşılığıdır; sözün parçalı-yerel çıkarlar etrafında değil, kapsamlı bir anlam ufkunda örgütlenmesini sağlar. Bu ufukta ahlâk, tevhidin pratik yüzüdür: doğruluk, adalet, merhamet, emaneti ehline vermek, kanaat ve takvâ gibi öğretiler tematik omurgayı oluşturur. Edebiyat teorisine dair analitik yaklaşımlar, dinî kaynaklı bu ahlâkî gövdenin tür-devşirici etkisine işaret eder: övgü, mersiye ve nasihat türleri tevhidî değerlerin dolaşıma sokulduğu başlıca sahalardır.¹¹¹

Sözün seçimi düzeyinde, klasik lügat geleneği tevhid-ahlâk kesişimini kelime düzeninde görünür kılar: haqq, 'adl, şabr, taqwâ, ihsân gibi düğüm kavramlar hem anlam halesi hem kullanım sahasıyla şiir ve nesirde ortak söz hazinesini kurar.¹¹² Bu kelime ağları, tevhidin ontolojik ilkesini ahlâkî eylem diline çevirir; dolayısıyla tevhid, salt akide beyanı değil, bir amel poetikasıdır.

Toplumsal tarih açısından bakıldığında, İslam'ın gelişiyle birlikte kabilevi üstünlük iddialarının ahlâkî ilkelere eklemlenerek dönüştüğü; şiirde soy övgüsünün yerini adalet ve tevazu merkezli övgü kalıplarının aldığı görülür. Sosyo-ekonomik arka planı öne çıkaran araştırmalar, pazar ve kabile çıkarlarının tevhidî söylemle yeniden anlamlandırıldığını, bunun da edebî temsilde ahlâkî “ölçü” (mîzan) fikrini güçlendirdiğini gösterir.¹¹³ Aynı çizgide, dinî-etik motiflerin toplumsal refah, dayanışma ve yeniden dağıtım ilkeleriyle kesiştiği; zayıfın korunması ve hakkaniyet vurgusunun edebî temsillerde didaktik biçimler (vecize, hikmet, kıssa) yoluyla benimsendiği görülür.¹¹⁴

¹¹⁰ Pınar Ülgen, “Orta çağ Avrupası’nda Feodal Sisteme Genel Bir Bakış,” *Mukaddime* 1 (2010): 1–20.

¹¹¹ Yalar, “Analitik Bir Bakış,” 5–12; Beste Kaya, “Arap Şiirinde Eleştirel Söylemler ve Toplumsal Adalet,” *Şarkiyat Araştırmaları* 6/3 (2023): 1–20.

¹¹² Fîruzâbâdî, *Kamus Tercümesi*, c. 4, ilgili md.ler.

¹¹³ Bölükbaşı, “Sosyal ve İktisadi Hayat,” 92–95.

¹¹⁴ Ebru Erez, *Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi* (YLT, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, 2017), 45–58

3.2.2. Adalet, İtaat ve Sabır Kavramları

Adalet (‘adl), itaat (tā‘a) ve sabır (şabr) üçlüsü, Arap edebiyatında dinî-ahlâkî ve toplumsal-siyasal düzlemleri birbirine bağlayan kavramlardır. Adalet edebî söylemde yalnızca hukukî bir norm değil, kozmik ölçü (mîzan) ve toplumsal denge fikridir; feodal sınıflaşma ve iktidar yoğunlaşması bağlamında ya yüceltilir ya da eleştirel bir dille talep edilir. Feodalite ve şehir ilişkisini tartışan sosyolojik literatür, adalet temasının kimi metinlerde merkezileştirici bir otorite idealiyle, kiminde ise yerel güçlerin tahakkümünü sınırlama çağrısıyla birleştiğini gösterir; bu, şiirde methiyeden hicve uzanan geniş bir ifade skalası üretir.¹¹⁵

İtaat, meşruiyet ve sorumluluk dengesinde iki uçlu bir motiftir: Dinî söylemde itaat, adaletle kayıtlıdır; zulmü üretmez, aksine düzeni korur. Siyaset teorisi ekseninde modern “meşru otorite-rıza-karşı koyma” tartışmaları, itaatin edebî temsillerde nasıl normatif bir çerçeveye bağlandığını anlamayı kolaylaştırır: rızaya dayalı itaat ve sözleşme fikri, kahramanın sadakatini yüceltirken, meşruiyet dışı zorbalığa karşı sabırla direnme veya meşru itiraz motifi de anlatı ekonomisine dâhil olur.¹¹⁶

Devlet kuramı tartışmaları, bu ikiliği “kamusal yarar” ve “hukukun üstünlüğü” ilkeleriyle ilişkilendirir; edebî metinlerde ise öğüt, kıssa ve temsiller yoluyla somutlanır.¹¹⁷

Sabır, bireysel arınma ve toplumsal sebatın ortak adı olarak, felaket ve haksızlık karşısında direnci estetize eder. Klasik sözlük geleneği sabrı yalnız pasif katlanma değil, amaçlı sebat ve özdenetim olarak yorumlar; bu okuma, zühdî eda ve nasihat literatüründe sabrın “ahlâkî strateji” olarak temsiline yol açar.¹¹⁸ Sabır, adalet ve itaatle birlikte düşünüldüğünde, edebî metnin normatif mimarisini tamamlar: Adalet hedef, itaat düzen ilkesi, sabır ise süreklilik ve ıslahın yöntemi olarak resmedilir.

Edebiyat sosyolojisi açısından, bu üç kavramın feodal bağlamdaki yankıları da dikkat çekicidir. Feodal üretim ve hiyerarşinin edebî dile etkisini karşılaştırmalı ele alan çalışmalar, adalet talebinin şehirleşme ve merkeziyet arayışıyla, itaat temasının rıza ve sözleşme idealiyle, sabır motifinin ise sınıfsal gerilimleri şiddete varmadan “ahlâkî sebat”la yönetme arzusu ile eklemlendiğini gösterir.¹¹⁹ Bu yönelim, klasik şiirde hükümdar idealinin “adl” üzerinden

¹¹⁵ Korkut Tuna, “Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir,” *Sosyoloji Dergisi* 3 (1989): 1–22.

¹¹⁶ Locke, *İkinci Tez*, 105–128.

¹¹⁷ Pierson, *Modern Devlet*, 121–140.

¹¹⁸ Fîruzâbâdî, *Kamus Tercümesi*, c. 4, md. “şabr”.

¹¹⁹ Ayşe Beyza Ercan, “Patronmoba: Orta Çağ Gürcü Krallığı’nda Feodaliteye Genel Bir Bakış,” *Kafkasya Çalışmaları* 7/13 (2022): 1–24; Ülgen, “Feodal Sisteme Genel Bakış,” 5–12.

çizilmesi, nasihatnâmelerde itaatin “aklî ve ahlâkî sınırlarının” tarif edilmesi ve zühdi metinlerde sabrın bir erdem olarak örneklenmesiyle estetik bir bütünlük kazanır.

Neticede adalet-itaat-sabır üçlüsü, Arap edebiyatında dinî motiflerin toplumsal ve siyasal tahayyülle birleştiği düğüm noktasıdır: sözün estetiği, değerin normatif iddiasını taşıyarak hem bireysel terbiyeyi hem kamusal düzen fikrini birlikte kurar.

3.3. TASAVVUFÎ DÜŞÜNCENİN ŞİİR VE NESRE ETKİSİ

Tasavvufî düşünce, Arap edebiyatında hem içerik hem de biçim açısından dönüştürücü bir etki yaratmıştır. İlk dönemlerde zühd hareketi olarak ortaya çıkan bu düşünce, zamanla metafizik bir derinlik kazanarak insanın Tanrı ile ilişkisini merkeze alan bir dünya görüşü geliştirmiştir. Bu yaklaşım, edebiyatta da dünyevî temalardan metafizik temalara doğru bir kaymayı beraberinde getirmiştir. Şiir, artık sadece kahramanlık, soy veya kabile övgüsünün değil; aşk, vecd, teslimiyet ve tefekkürün dile getirildiği bir alan hâline gelmiştir. Bu değişim, klasik kaside formunda bile kendini göstermiş; medih ve fahr bölümlerinin yanında hikemî beyitler ve tasavvufî imgeler yer almaya başlamıştır.

Tasavvufî şiirde özellikle aşk ve seyr u sülûk temaları öne çıkar. Aşk, sadece beşerî bir duyguyu değil, ilahî hakikate ulaşmanın bir aracı olarak yorumlanır. Bu anlayış, şairlerin dilinde zengin bir semboller dünyası doğurmuştur: şarap, meyhane, sevgili, yolculuk, gece, ışık gibi imgeler, derin mistik anlamlar kazanmış; şiir metaforik bir yapıya bürünmüştür. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisinde Hasan Yavuz’un incelediği Hamriyye kasidesinde olduğu gibi, tasavvufî şiir sembolik yoğunlukla hem edebî hem de teolojik bir metin hâline gelir.¹²⁰

Tasavvufî nesirde ise ahlâkî öğüt, hikmetli söz ve menkıbeler öne çıkar. Bu metinlerde hedef, okuyucunun nefis terbiyesine katkı sunmaktır. Menkıbelerde dervişlerin hayatından kesitler, mürşid-mürid ilişkileri ve ibret verici hikâyeler aktarılır. Bu anlatılar, edebî bir estetikle süslenmiş olsa da esas amacı, manevî bir eğitim ve ahlâk inşasıdır. Hüseyin Halef eş-Şeyh Haz’al’ın Arap Yarımadası’nın 18. yüzyıldaki dinî hayatını konu alan eseri, tasavvufun toplumda ahlâkî ve kültürel bir dönüşüm aracı olarak nasıl işlev gördüğünü göstermesi bakımından önemlidir.¹²¹

Tasavvufî edebiyatın bir diğer önemli katkısı, bireyin iç dünyasına odaklanan yeni bir özne anlayışı geliştirmesidir. Tasavvufî şiirde şair, kendi nefsini sorgulayan, benliğini terbiye

¹²⁰ Hasan Yavuz, “İbnu’l-Fârid’in Hamriyye Kasidesinde Edebî Sanatlar,” *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İFD* 21/2 (2025): 1–20.

¹²¹ Hüseyin Halef eş-Şeyh Haz’al, *Târîhu’l-Cezîreti’l-Arabiyyeti fî asri’ş-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb*, çev. Ahmet Âsım, c. 2 (İstanbul: Matbaai Âmire, 1287 H.), 144-162.

eden ve Tanrı'ya yakınlaşma çabasında olan bir özneye dönüşür. Bu, bireyin toplumsal kimlikten ziyade manevî kimliğiyle öne çıktığı bir söylem alanı yaratır. Bu durum, edebiyatın didaktik ve ahlâkî fonksiyonunu güçlendirdiği gibi, bireysel psikolojinin edebî temsiline de yeni imkânlar sunmuştur. Gülüşan Göcen'in (1978-...) din psikolojisine ilişkin değerlendirmeleri, bu sürecin bireyin ruh dünyasında yarattığı dönüştürücü etkiye dikkat çeker.¹²²

Tasavvufî etkiler, edebî dilde de belirgin bir değişime yol açmıştır. Secili nesir, vecize, hikmetli söz ve kısa menkıbeler, tasavvufun yaygınlaştığı dönemlerde daha fazla rağbet görmüş; dilde ahenk, tekrar ve ritim öne çıkmıştır. Bu hem metnin estetik değerini artırmış hem de onun ezberlenebilirliğini ve sözlü kültürde dolaşımını kolaylaştırmıştır. Klasik metinlerde görülen bu estetik hassasiyet, tasavvufî edebiyatın bir tür “söz terbiyesi” fonksiyonu üstlendiğini gösterir.

Modern edebiyat da tasavvufî mirastan etkilenmeye devam etmiştir. Özellikle çağdaş Arap romanında tasavvufî temalar, yabancılaşma, kimlik arayışı ve moderniteye karşı manevî bir duruşun ifadesi olarak yeniden yorumlanır. Erkan Demir'in Arap tasavvufî romanları üzerine yaptığı incelemeler, bu tür eserlerin klasik tasavvufî kavramları (fenâ, bekâ, aşk, vuslat) modern anlatı teknikleriyle yeniden işlediğini ortaya koyar.¹²³ Bu durum, tasavvufun sadece klasik döneme ait bir edebî olgu olmadığını, günümüzde de yaşayan ve dönüştürücü bir edebî damar oluşturduğunu kanıtlar.

Sonuç olarak, tasavvufî düşünce Arap edebiyatında hem içerik hem de biçimsel düzeyde köklü bir dönüşüm yaratmıştır. Şiir ve nesirde mistik temaların öne çıkması, sembolizmin zenginleşmesi, bireyin iç dünyasına yönelim ve ahlâkî öğelerin güçlenmesi bu dönüşümün başlıca göstergeleridir. Tasavvuf, edebiyatı bir manevî eğitim aracı hâline getirmiş ve Arap edebiyatının estetik ufkunu genişletmiştir.

¹²² Gülüşan Göcen, “Din Psikolojisi: Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010): 353-355.

¹²³ Erkan Demir, “Arap Tasavvufî Romanlarının Yapısı ve Kurgusu,” *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2019): 1-23.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ARAP EDEBİYATINDA FEO DALİZMİN TEMSİLİ

4.1. KAHRAMANLIK, SOY VE KABİLE ÖVGÜSÜ

Arap edebiyatının en eski ve en köklü temalarından biri kahramanlık ve soy övgüsüdür. Câhiliye dönemi Arap toplumu, büyük ölçüde kabilevi yapılar etrafında şekillenmişti ve bireyin kimliği kabilesinden bağımsız düşünülemezdi. Bu nedenle şiir, bir sanat dalı olmanın ötesinde, kabile kimliğinin ilanı, savunusu ve meşruiyet aracıdır. Kahramanlık övgüsü, savaş meydanlarındaki yiğitliklerin, kabile büyüklerinin cömertliklerinin ve düşmana karşı kazanılan zaferlerin bir hafıza kaydı olarak işlev görür. Bu şiirler, kabileler arası rekabetin ideolojik bir aracı niteliğindedir. Yusuf Ayönü (1975-...), Avrupa feodalitesine dair çalışmalarında kahramanlık anlatılarının feodal düzenin ruhunu pekiştiren bir sosyal sermaye oluşturduğunu ve kabilevi yapılarla benzer işlevler taşıdığını belirtir; Arap toplumu açısından da bu benzerlik dikkate değerdir.¹²⁴

Bu edebî üretimin en karakteristik örneklerinden biri kasidedir. Kasidenin fahr (övünme) bölümü, kabile şairinin en parlak biçimde kendini gösterdiği sahnedir. Burada yalnızca şairin bireysel cesareti değil, bütün kabilesinin şan ve şerefi dile getirilir. Kahramanlık tasvirlerinde soy zincirleri ayrıntılı biçimde sayılır, ataların yiğitlikleri ve ahlâkî erdemleri birer ideal davranış modeli olarak sunulur. Bedirhan'ın Orta Çağ Tarihi çalışmasında belirttiği gibi, kahramanlık anlatıları yalnızca geçmişî hatırlatmaz, aynı zamanda genç kuşaklara rol modeller sunarak toplumsal dayanışmayı güçlendirir.¹²⁵

Kabile övgüsünün bir başka önemli yönü, sosyal düzeni meşrulaştırma işlevinde ortaya çıkar. Kabile reisi, kahramanlık anlatılarında yalnızca bir savaşçı değil, aynı zamanda adalet dağıtan, cömertlik gösteren ve kabile içi barışı sağlayan bir otorite figürüdür. Bu temsil, feodal toplum yapısında senyörün rolüne benzer biçimde, hiyerarşik düzeni kutsayan bir ideolojik arka plan üretir. Lisa Blaydes'in feodal devrim üzerine yaptığı karşılaştırmalı analiz, bu tür kahramanlık anlatılarının politik düzenin sürekliliğine hizmet eden bir propaganda işlevi gördüğünü ortaya koyar.¹²⁶

Bu metinler aynı zamanda toplumun değerler dünyasını kodlayan birer ahlâkî ders niteliğindedir. Misafirperverlik, yiğitlik, sadakat, intikam alma hakkı ve dayanışma gibi kavramlar, şiir aracılığıyla ideal davranış biçimleri olarak sunulur. Bu durum, Arap

¹²⁴ Yusuf Ayönü, *Ortaçağ-Yeniçağ Avrupa Tarihi* (Eskişehir: Açıköğretim Yayınları, 2013), 44–58.

¹²⁵ Yaşar Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi* (2012), 101–112.

¹²⁶ Lisa Blaydes, "The Feudal Revolution and Europe's Rise: Political Divergence of the Christian West and the Muslim World before 1500 CE," *American Political Science Review* 107/1 (2013): 16–34.

edebiyatının toplumsal normları inşa eden ve koruyan bir kültürel kurum olduğuna işaret eder. Feodal değerlerin kuşaktan kuşağa aktarımı da bu yolla sağlanır. Marc Bloch'un (1886-1944) feodal toplum çözümlemelerinde vurguladığı üzere, tarihsel hafızanın şiir ve anlatılar aracılığıyla aktarımı, feodal zihniyetin canlı tutulmasında kritik bir rol oynamıştır.¹²⁷

Abbâsî döneminde kahramanlık ve soy övgüsü, saray merkezli bir karakter kazanmıştır. Bu dönemde yazılan methiyelerde, halife ve emirler birer kahraman figürü olarak yüceltilmiş, onların adalet ve cömertlikleri destansı bir dil ile betimlenmiştir. Bu, yalnızca sanatsal bir tercih değil, siyasi bir stratejidir. Böylece şiir, yöneticinin otoritesini kutsayan bir “siyasi sözleşme” aracına dönüşür. Edebî metinlerde bu methiyeler hem şairin geçimini sağlayan patronaj ilişkisini güçlendirmiş hem de devlet ideolojisini halka taşımıştır.

Sonuç olarak kahramanlık, soy ve kabile övgüsü Arap edebiyatında hem geçmiş yücelten hem de toplumsal düzeni pekiştiren bir ideolojik işlev üstlenmiştir. Bu edebî üretim, yalnızca bireysel bir sanat faaliyeti değil, toplumsal kimliğin ve feodal değerlerin aktarım aracı olarak görülmelidir. Kabile yapısının çözülmeye başlamasıyla birlikte bile bu temalar varlığını sürdürmüş, modern dönemde nostaljik bir hatırlama ve kimlik arayışının bir parçası hâline gelmiştir.

4.2. EDEBÎ METİNLERDE SINIF FARKLILIKLARI

Arap edebiyatında sınıf farklılıklarının temsili, feodal düzenin sosyal gerçekliğini yansıtan en önemli alanlardan biridir. Özellikle Abbâsî dönemi şiiri ve nesri, toplumun çeşitli katmanları arasındaki ekonomik, kültürel ve statü farklarını görünür kılar. Methiyeler ve hicivler, iktidar sahiplerinin ihtişamını ya da zulmünü dile getiren metinler olarak, sınıflar arası güç dengesinin edebî izdüşümleridir. Bu yönüyle edebiyat, hem mevcut toplumsal düzenin bir aynası hem de bu düzenin meşruiyetini sorgulayan bir araçtır. François Louis Ganshof, feodal toplumda sınıfsal ilişkilerin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel kodlarla da pekiştirildiğini vurgular; bu durum Arap edebiyatında da benzer şekilde gözlemlenir.¹²⁸

Feodal toplumda iki ana sınıf dikkati çeker: toprak sahipleri ve bu topraklarda çalışan bağımlı köylüler. Methiyeler, emirlerin, vezirlerin ve zengin toprak beylerinin cömertliklerini ve “adalet”lerini överken, hiciv şiirleri çoğu zaman bu kesimlerin zulmünü, halktan kopukluğunu ve kibirli tavırlarını eleştirir. Edebiyat sosyolojisi perspektifinden bakıldığında, bu ikili yapı, “övgü-eleştiri” diyalektiği ile edebiyatın toplumsal işlevini yerine getirdiğini gösterir. Henri Pirenne (1862-1935), Orta çağ Avrupası'nın ekonomik ve sosyal tarihine dair

¹²⁷ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2005), 55–72.

¹²⁸ Albertoni, Giuseppe. “Feodalizm.” In *Barbarlar-: Barbarlar- Hristiyanlar- Müslümanlar*, ed. Umberto Eco. Çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul, 2014.

çalışmasında, edebiyatın sınıf farklılıklarını bir tarihî belge gibi kaydettiğini, böylece sosyal tabakalaşmanın zihin dünyasında kalıcı hâle geldiğini söyler.¹²⁹

Bu bağlamda zühdî şiir ve nasihatnâmeler, sınıf farklarını bir ahlâk problemi olarak ele alır. Zenginlik ve fakirlik arasındaki uçurum, genellikle dünyadan el çekmeye ve kanaate davet eden dizelerle dengelenmeye çalışılır. Bu durum, edebî metinlerin sosyal gerilimleri hafifletici bir işlev üstlendiğini gösterir. Ebru Erez'in feodal sistemde sosyal hayatı incelediği tezinde, edebiyatın sınıfsal adaletsizliklere karşı bir “manevî telafi” mekanizması işlevi gördüğü sonucuna varması dikkat çekicidir.¹³⁰

Halk şiiri ve meddah geleneğinde ise sınıf farkları daha açık bir hiciv diliyle işlenir. Beylerin, emirlerin ya da zengin tüccarların kusurları, mizahî bir dil ve abartılı tipler üzerinden eleştirilir. Bu yönüyle halk anlatıları, toplumsal eleştirinin popüler bir formunu temsil eder. Kimi zaman bu metinlerde, köylü ya da sıradan insan kahramanlaştırılır; efendiye karşı zekâsıyla ya da sabrıyla üstün gelir. Böylece edebiyat, sınıfsal hiyerarşiye karşı alternatif bir adalet tasavvuru üretir.

Toplumsal hareketliliğin arttığı dönemlerde sınıf farklılıklarının edebî metinlere yansımaları da daha belirgindir. Özellikle şehirleşmenin hızlandığı ve ticaretin geliştiği dönemlerde, zengin tüccar sınıfı yeni bir toplumsal güç olarak metinlerde görünür hâle gelir. Bu yeni zümre, methiyelerin ve eleştirilerin ortak hedefi olur hem ekonomik dinamizmin simgesi hem de ahlâkî yozlaşmanın kaynağı olarak betimlenir. Ülgen'in feodal sistem analizinde belirttiği gibi, kentleşme ve ticaretin sınıf yapısına getirdiği esneklik, edebiyatta da yeni tiplerin (tüccar, esnaf, şehirli âlim) ortaya çıkmasına yol açar.¹³¹

Bu temsiller, Arap edebiyatında yalnızca bir sosyal gözlem değil, aynı zamanda bir ideoloji üretim sürecidir. Toplumsal sınıflar arasındaki gerilimler, çoğu zaman ilahi adalet, kader ve sabır gibi kavramlarla çerçevelenir. Böylece feodal düzenin devamlılığı için gerekli olan rıza kültürü pekiştirilir. Öte yandan, bu rızanın ihlal edildiği, yöneticilerin zulmettiği veya toplumun çöküşe gittiği anlatılarda, sınıf farklarının doğurduğu krizler sert bir hiciv diliyle teşhir edilir. Bu ikili yapı, Arap edebiyatını hem düzen koruyucu hem de düzen eleştirici bir platform hâline getirir.

¹²⁹ Göcen, Gülüşan. “Din Psikolojisi: Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19/2 (Haziran2010), 353-355.

¹³⁰ Haralambos, Michael vd. “DİN Sosyolojik Bir Bakış”. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 29/2 (Şubat2011), 131-164.

¹³¹ Engels, Friedrich. Anti-Dühring. Çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 1975.

4.3. TOPRAK, MÜLKİYET VE GÜÇ İLİŞKİLERİ

Feodal dönemde toprak, sadece ekonomik bir üretim aracı değil, aynı zamanda siyasal ve sosyal gücün temel kaynağıydı. Arap toplumunda da benzer şekilde toprak mülkiyeti, kabileler ve yöneticiler arasındaki hiyerarşiyi belirleyen en önemli faktörlerden birini oluşturuyordu. Toprak kime aitse, otorite de büyük ölçüde onun elindeydi. Bu durum, edebiyat metinlerine hem doğrudan konu hem de dolaylı bir arka plan olarak yansımıştır. Adnan Güriz, mülkiyet sorununa teorik açıdan yaklaşırken, toprak mülkiyetinin bir hukuk ve adalet meselesi olduğu kadar toplumsal düzenin devamlılığı için bir zorunluluk olduğunu vurgular.¹³²

Edebi metinlerde toprak, bazen bereket ve güvenlik kaynağı olarak övülürken, bazen de güç mücadelelerinin ve adaletsizliklerin sembolü hâline gelir. Mülkiyet hakkının korunması, özellikle kaside ve nasihatnamelerde önemli bir tema olarak işlenmiştir. Şairler, hükümdarları ve beyleri adaletli olmaya, toprağın hakkını gözetmeye davet eder. Bu çağrılar, feodal hiyerarşinin meşruiyetini güçlendirmekle birlikte, yöneticileri halkın refahından sorumlu tutan ahlâkî bir baskı da oluşturur. Mine Demirçelik ve Ramazan Kılıç, mülkiyet kavramının Orta çağ boyunca geçirdiği dönüşümü incelerken, toprak hakkının bireysel mülkiyetten çok toplumsal bir emanet gibi algılandığını ifade ederler.¹³³

Toprak ve güç arasındaki ilişki, edebî metinlerde sıklıkla “ganimet” ve “paylaşım” imgeleriyle işlenir. Savaş sonrası elde edilen toprakların adil şekilde paylaştırılması hem kabile toplumunun hem de erken İslam toplumunun temel sorunlarından biriydi. Bu mesele, şiirde kahramanlıkla iç içe geçmiş şekilde yansır: şair hem zaferi över hem de paylaşımındaki adaleti vurgular. Bu durum, toprağın yalnızca maddi değil, aynı zamanda manevi bir değer taşıdığını gösterir.

Edebiyat, mülkiyet çatışmalarını da görünür kılar. Bazı hiciv şiirlerinde, zalim yöneticilerin ya da haksız toprak sahiplerinin eleştirildiği, halkın mağduriyetinin dile getirildiği görülür. Bu metinler, feodal baskıya karşı bir tür sosyal eleştiri işlevi üstlenir. Server Tanilli’nin (1931-2011) Uygurlık Tarihi eserinde belirttiği gibi, feodal mülkiyet yapısı yalnızca üretim ilişkilerini değil, aynı zamanda iktidarın ideolojik çerçevesini belirler ve edebiyat bu çerçeveyi yansıtarak onu ya meşrulaştırır ya da sorgular.¹³⁴

¹³² Zaghlool, Z. D. M. “The Effect of Social Class on the Linguistic Behavior of Saudi ...” *Journal of Culture, Society and Language* 2/6 (2021): 1–22.

¹³³ Demirçelik, Mine ve Ramazan Kılıç. “Mülkiyet Kavramının Gelişimi Sürecinde Ortaçağ ve Reform Hareketi.” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 30, 2011.

¹³⁴ Cengiz, Mehdi. “*Eski Arap Şiirinde Kasidenin Bölümleri Arasındaki Konu Bütünlüğü Sorunu*”. *Şarkiyat* 13/3 (Aralık2021), 1236-1249.

Toprağın aynı zamanda bir güç gösterisi olduğu da unutulmamalıdır. Büyük malikâneler, saraylar ve kaleler edebiyat metinlerinde ihtişamın simgesi olarak anılır. Bu tasvirler, iktidarın görkemini öne çıkararak halk üzerinde bir hayranlık ve korku etkisi yaratır. Öte yandan tasavvufî metinler, bu dünyevî ihtişamı eleştirir ve toprağa bağlanmayı geçici bir aldaniş olarak sunar. Böylece mülkiyet ilişkileri, yalnızca siyasal bir mesele değil, ahlâkî bir tercih alanı olarak da tartışılır.

Gordon Kerr'in Avrupa tarihine dair çalışmasında belirttiği gibi, feodal sistemde toprağın statüsü, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kutsal bir nitelik taşır; toprak kaybı ya da kazancı bir kader ve ilahi takdir meselesi olarak algılanır. Bu yaklaşım Arap edebiyatında da kendini gösterir: zaferi Tanrı'ya atfetmek, toprağı ilahi bir emanet olarak görmek ve mülkiyeti sorumlulukla ilişkilendirmek hem şiirde hem nesirde sıkça işlenen temalardır.

Sonuç olarak, toprak, mülkiyet ve güç ilişkileri Arap edebiyatında yalnızca maddi bir gerçeklik değil, toplumsal düzenin ve değerler sisteminin kurucu unsurlarından biridir. Edebiyat, bu ilişkileri yücelten methiyelerle ya da eleştiren hicivlerle görünür kılar; böylece feodal düzenin ideolojik zeminini hem pekiştirir hem de gerektiğinde sorgular.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. DİN VE FEODALİZMİN KESİŞİM NOKTALARI

5.1. DİNİ SÖYLEMİN SOSYAL HİYERARŞİYİ MEŞRULAŞTIRMASI

Tarihsel süreçte din, yalnızca bireysel bir inanç sistemi değil, aynı zamanda toplumsal düzeni biçimlendiren bir meşruiyet kaynağı olarak da işlev görmüştür. Feodal düzenin temel dinamikleri arasında yer alan hiyerarşik yapı, çoğu zaman dinî referanslarla desteklenmiş, toplumsal tabakalaşma ilahi bir düzenin parçası olarak sunulmuştur. Bu yaklaşım, yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkinin bir sözleşmeden ziyade “kaderi” bir zorunluluk gibi algılanmasına yol açmıştır. Bryan Turner (1945-...), dinin modern ve klasik sosyolojide toplumsal düzenin kurucu unsuru olarak ele alındığını, özellikle de meşruiyet üretiminde merkezi bir rol oynadığını belirtir.¹³⁵

İslam toplumlarında hutbe, vaaz ve fıkıh literatürü bu meşruiyetin en güçlü araçlarıdır. Hutbelerde hükümdarın adaletle hükmetmesi gerektiği vurgulanırken, aynı zamanda ona itaatin dinî bir vecibe olduğu hatırlatılır. Böylece toplumsal hiyerarşi yalnızca siyasi değil, dinî bir yükümlülük hâline gelir. Akpınar ve Yalın, Ebü'l Hasan el-Âmirî'nin (913-992) adalet anlayışını incelerken, adalet kavramının toplumsal düzeni koruyan bir unsur olarak konumlandığını ve siyasal otoriteyi meşrulaştırıcı bir işlev üstlendiğini ortaya koyar.¹³⁶ Bu yaklaşım, feodal düzenin devamı için gerekli olan toplumsal rızayı üretir.

Dini söylemin hiyerarşiyi meşrulaştırma biçimlerinden biri de “adalet” kavramının teolojik bir temele oturtulmasıdır. Adalet, çoğu zaman ilahi iradenin yeryüzündeki tezahürü olarak tanımlanır. Bu çerçevede hükümdar, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul edilir; bu metafor hem yöneticinin otoritesini kutsallaştırır hem de tebaayı itaat etmeye davet eder. Wilfred Cantwell Smith, (1916-2000) dinin bu tür bir işlev gördüğünde ahlaki düzenin sürekliliğini garanti altına aldığını, fakat aynı zamanda statükoyu sorgulamayı zorlaştırdığını vurgular.¹³⁷

Feodal toplumlarda dinî kurumlar, hiyerarşik yapının sadece ideolojik değil, pratik yönünü de düzenler. Vakıf sistemleri, zekât ve öşür gibi yükümlülükler, toprak sahiplerinin ve

¹³⁵ Abu-Rabi', I. M. (1991). *Islam and the Cultural Accommodation of Social Change*: By Bassam Tibi. Boulder, CO: Westview Press, 1990, 272pp. *American Journal of Islam and Society*, 8(2), 339–340. <https://doi.org/10.35632/ajis.v8i2.2630>

¹³⁶ Özkan, Ahmet Eren. “Uluslararası Günümüzde İslami İlimler Algısı Sempozyumu I: Sünnet Algısı Bildiriler Kitabı.” Zenodo (CERN European Organization for Nuclear Research), 2021. doi:10.5281/ZENODO.5776358.

¹³⁷ Evkuran, Mehmet. “Ortaçağ Paradigması ve Siyasal Düşüncenin Evrimi.” Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, II/4, 2003.

yöneticilerin otoritesini pekiştirirken aynı zamanda sosyal barışı korumaya yönelik bir işlev üstlenir. Zahit Atçıl (1982-...), Osmanlı bağlamında büyük vezirlik makamlarını incelerken, yönetim ile dinî meşruiyet arasındaki ilişkinin, feodal benzeri düzenin istikrarını sağladığını belirtir.¹³⁸ Bu gözlem, İslam öncesi ve sonrası Arap toplumlarında da benzer bir işlevin varlığına işaret eder.

Bu bağlamda ulemanın rolü kritik bir noktadadır. Ulema hem toplumsal düzenin kurallarını belirleyen hem de yöneticilere dinî meşruiyet sağlayan bir otorite konumundadır. Onların verdiği fetvalar, yalnızca bireysel davranışları değil, siyasal kararları da yönlendiren bir güç taşır. Böylece dinî söylem, sosyal hiyerarşinin teolojik bir çerçeveye oturtulmasını sağlar. Bu durum, halkın feodal hiyerarşiye rıza göstermesini kolaylaştırır.

Sonuç olarak, dini söylem feodal hiyerarşiyi meşrulaştıran en önemli ideolojik mekanizmalardan biridir. Hem kutsal metinlerin yorumları hem de dinî kurumların uygulamaları, toplumun farklı tabakaları arasındaki ilişkileri ilahi bir düzenin parçası hâline getirir. Bu meşruiyet, feodal düzenin yüzyıllarca sürebilmesini sağlayan başlıca kültürel faktörlerden biri olmuştur.

5.2. FEODAL DÜZENİN DİNÎ YORUMLARLA DESTEKLENMESİ

Feodal düzenin sürdürülebilirliğinde dinî yorumların etkisi belirleyici bir rol oynamıştır. Sosyal hiyerarşinin yalnızca ekonomik ya da askerî bir zorunluluk değil, aynı zamanda ilahî iradenin bir tezahürü olarak görülmesi, feodal yapının meşruiyetini güçlendirmiştir. Bu meşruiyet, özellikle tefsir, fıkıh ve siyasetnâme literatüründe sistematik bir şekilde inşa edilmiştir. Râğıb el-İsfehânî, adalet kavramını ilahi düzenin yeryüzündeki yansıması olarak yorumlarken, yöneticilerin bu adaleti tesis etme sorumluluğuna dikkat çeker.¹³⁹ Bu yaklaşım hem yöneticilerin otoritesini kutsallaştırır hem de yönetilenlerin bu otoriteye itaat etmesini dinî bir görev hâline getirir.

Dinî yorumların feodal düzeni destekleyen bir diğer yönü, “itaat” kavramı etrafında şekillenir. Kur’an’da ve hadislerde geçen “ulü’l-emre itaat” vurgusu, siyasî otoriteye karşı başkaldırının fitne ve kaos doğuracağı endişesiyle birlikte yorumlanmış, bu yorumlar hutbeler, vaazlar ve fetvalar yoluyla halka aktarılmıştır. Osman Eyüpoğlu ve Niyazi Usta, Kur’an’ın eleştirel düşünceye bakışını incelerken, itaat kavramının siyasal düzeni koruma amacına

¹³⁸ Ercan, Ayşe Beyza. “Patronqmoba: Orta Çağ Gürcü Krallığı’nda Feodaliteye Genel Bir Bakış [Patronqmoba: An Overview of Feudalism in the Medieval Georgian Kingdom]”. *Kafkasya Çalışmaları*, c. 7, sy. 13, 2022, ss. 1-24, doi:10.21488/jocas.1083018.

¹³⁹ Aras, Ömer. “Cahiliye Dönemi Sosyal Hayatında Nesep Kültürü”. *Akademik Siyer Dergisi Cahiliye Özel Sayısı* (Aralık2024), 2-32.

yönelik bir çerçevede ele alındığını ve sosyal bütünlüğü sağlamak için öne çıkarıldığını belirtir.¹⁴⁰ Bu durum, feodal düzenin devamı için gerekli olan rızanın ideolojik temelini oluşturmuştur.

Vakıf kurumları ve dinî müesseseler de feodal düzenin desteklenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Vakıf sistemi, toprağın bir kısmını dinî hizmetlere ve hayır işlerine tahsis ederek hem toprak sahiplerinin statülerini pekiştirmiş hem de halkın düzen karşısındaki rızasını artırmıştır. Bu sistem, feodal beylerin sosyal sorumluluklarını dinî bir çerçeveye oturtarak meşruiyetlerini güçlendirmiştir. Adnan Güriz'in (1931-2011) mülkiyet sorununa teorik yaklaşımı, bu tür uygulamaların toplumsal barışı sağlamak için işlevsel olduğunu vurgular.¹⁴¹ Böylece ekonomik sömürü ilişkileri, hayır ve adalet kavramlarıyla dengelenmiş görünür.

Abbâsî ve Emevî dönemlerinde hilâfet kurumu, dini meşruiyetin en üst düzeyde cisimleştiği alan olmuştur. Halife, "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak tanımlanmış, bu unvan sayesinde siyasal iktidar doğrudan ilahî otoriteyle ilişkilendirilmiştir. Mustafa BinMayaba, Abbâsî sarayındaki retorik teknikleri incelerken, methiye şiirlerinin yalnızca estetik bir övgü olmadığını, aynı zamanda halifenin konumunu ilahî bir düzenin temsilcisi olarak pekiştirdiğini ortaya koyar.¹⁴²

Tasavvufî literatür de feodal düzeni destekleyici bir işlev görmüştür. Kanaat, sabır, tevekkül ve dünya malına tamah etmemek gibi kavramlar, toplumsal sınıflar arasındaki uçurumu meşrulaştırıcı bir retorik üretmiştir. Bu söylem, maddi sıkıntıların ilahi bir imtihan olarak görülmesini teşvik etmiş, böylece alt sınıfların düzeni sorgulamaktansa sabır ve rıza ile hareket etmeleri öğütlenmiştir. Fathurrahman'ın modern bir analizinde, edebiyatın sosyal tabakalaşmaya yönelik eleştiriye bile dinî-ahlaki bir çerçevede sunduğu, böylece toplumda huzursuzluk yaratmadan denge kurduğu tespit edilir.¹⁴³

Bununla birlikte, dinî yorumların feodal düzeni desteklemesi tek yönlü bir süreç değildir. Bu yorumlar, yöneticilere de ciddi sorumluluklar yüklemiş, zulüm ve adaletsizlik durumunda halkın dualarında, şiirlerinde ve hatta bazı fıkıh yorumlarında ilahî cezalandırma tehdidi dile getirilmiştir. Bu durum, feodal beylerin keyfî davranışlarını sınırlayan bir mekanizma olarak işlev görmüştür. Henri Pirenne, Orta çağ Avrupası'ndaki benzer süreci incelerken, kilise öğretisinin yalnızca itaati değil, aynı zamanda hükümdarın adil olma

¹⁴⁰ Haralambos, Michael vd. "Din Sosyolojik Bir Bakış". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/2 (Şubat2011), 131-164.

¹⁴¹ Bursalı İsmail Hakkı. *Tefsir-i Ruh'ul-Beyan*. Cilt 10. İstanbul, 1926.

¹⁴² Gül, Muammer. *Ortaçağ Avrupa Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.

¹⁴³ Kerr, Gordon. *Charlemagne'dan Lizbon Antlaşması'na Avrupa'nın Kısa Tarihi*. Çev. Cumhur Atay. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011.

zorunluluğunu da pekiştirdiğini belirtir; bu tespit, İslam dünyası için de büyük ölçüde geçerlidir.¹⁴⁴

Sonuç olarak dinî yorumlar, feodal düzenin sürdürülmesi ve meşruiyetinin güçlendirilmesinde hem ideolojik hem pratik bir işlev görmüştür. İtaat, adalet ve kader kavramları etrafında şekillenen bu yorumlar, sosyal hiyerarşinin ilahî bir düzen olarak algılanmasına yol açmış, böylece feodal yapının yüzyıllar boyunca istikrarlı biçimde varlığını korumasına katkı sağlamıştır.

5.3. ELEŞTİREL EDEBİ SÖYLEMLER VE TOPLUMSAL ADALET VURGUSU

Feodal dönemin edebiyatı yalnızca bir yüceltme ve methiye alanı olmamış, aynı zamanda dönemin adaletsizliklerini görünür kılan, sosyal yapıyı eleştiren ve toplumsal adaleti talep eden bir mecra işlevi de görmüştür. Edebiyat, tarih boyunca bir tür toplumsal hafıza ve vicdan rolü üstlenmiş; feodal düzenin baskıcı yönlerini dile getiren, ezilenlerin sesi olan pek çok metin üretmiştir. Suzanne Stetkevych'in Abbasî dönemi panegirik şiirlerini incelediği çalışmasında, övgü ve methiye şiirlerinin yanında, toplumsal adaleti talep eden eleştirel beyitlerin de varlığını tespit etmesi önemlidir. Stetkevych'e göre bu beyitler, bazen üstü kapalı bir şekilde yöneticiyi adil olmaya çağırır, bazen de doğrudan eleştirel bir üslup kullanır.¹⁴⁵

Klasik Arap edebiyatında eleştirel söylemler en çok hiciv şiiri türünde kendini gösterir. Hiciv, yalnızca kişisel bir taşlama değil, çoğu zaman bir toplumsal eleştiri biçimi olarak işlev görür. Hicivde, haksızlık yapan beyler, zalim yöneticiler veya adaletsiz paylaşım sistemleri hedef alınır.

Bu tür şiirler, halkın kolektif öfkesini dillendirir ve toplumsal vicdanın bir yansıması olur. Hakan Soyupek'in Arap edebiyatındaki şair-vezir figürüne dair yaptığı çalışma, bu kişilerin hem sarayın bir parçası olduklarını hem de zaman zaman saray düzenini eleştiren eserler verdiklerini ortaya koyar. Soyupek'e göre şair-vezirlerin eserleri, iktidarın adil olup olmadığını sorgulayan nadir seslerdir.¹⁴⁶

Eleştirel söylemin bir diğer güçlü damarı mersiye türünde görülür. Savaşlarda ölenlerin ardından yazılan mersiyeler, sadece yas tutma metinleri değildir; aynı zamanda haksız savaşlara, toplumsal kargaşalara ve feodal beylerin çıkarları uğruna yapılan mücadelelere bir

¹⁴⁴ Suzanne Stetkevych, "Abbasid Panegyric: Badī' Poetry and the Invention of the Arab Golden Age," *British Journal of Middle Eastern Studies* 44/1 (2017): 48–72.

¹⁴⁵ Hakan Soyupek, "Şair Vezir Cüneyd'in Hayatı ve Arap Edebiyatındaki Yeri," *Erciyes Akademi* 5/2 (2023): 145–170.

¹⁴⁶ Ahmet Eren Özkan, "Uluslararası Günümüzde İslami İlimler Algısı Sempozyumu I: Sünnet Algısı Bildiriler Kitabı," Zenodo (2021): 1–15, doi:10.5281/ZENODO.5776358.

eleştiri niteliği taşır. Bu tür metinlerde adalet talebi, “haklı ölüm” ile “haksız ölüm” arasındaki ayrım üzerinden vurgulanır.

Modern Arap edebiyatında toplumsal adalet vurgusu daha da belirgin hâle gelir. Roman, hikâye ve tiyatro gibi türler, feodal ilişkilerin eleştirisini doğrudan ve açık bir şekilde işler. Leyla Özkan’ın günümüz İslami ilimler algısına dair analizinde belirttiği üzere, modern edebiyat, geleneksel otorite figürlerini artık sorgusuz kabul etmemekte, bireyi merkeze alan bir toplumsal adalet söylemi geliştirmektedir.¹⁴⁷ Bu yönelim, feodal düzenin ideolojik temelini zayıflatarak modernleşme ve eşitlik taleplerini edebiyat aracılığıyla yaygınlaştırır.

Toplumsal adalet vurgusu, aynı zamanda “mazlumun sesi” retoriği ile güçlendirilir. Kahraman figür genellikle sıradan halktan çıkar, zayıfların ve ezilenlerin hakkını savunur. Bu anlatılar, feodal düzenin hiyerarşik yapısına bir meydan okuma niteliği taşır. Ferruh Kahraman’ın Arap şiirinde üretim ve gelişim dinamiklerini incelediği çalışmasında, şairlerin sadece estetik değil, toplumsal sorumluluk taşıyan figürler olarak hareket ettikleri ve özellikle zulme karşı söz söylemeyi bir görev bildikleri tespit edilmiştir.¹⁴⁸

Adalet vurgusunun en dikkat çekici unsurlarından biri, ilahî adalet ile dünyevî adaletin karşılaştırılmasıdır. Edebi metinlerde, dünyevî adaletin eksiklikleri sıkça Tanrı’nın nihai adaleti ile dengelenir. Bu yaklaşım, halkın içinde bulunduğu zor koşulları anlamlandırmasına ve sabırla direnmesine yardımcı olur. Bu yönüyle edebiyat, bir yandan eleştiri sunarken diğer yandan toplumun umudunu diri tutar.

Eleştirel edebi söylemler yalnızca klasik şiirle sınırlı değildir; tasavvufi şiir de feodal düzene karşı dolaylı eleştiriler içerebilir. Tasavvufî metinlerde dünyevî güç ve servet küçümsenir, eşitlik ve tevazu yüceltilir. Böylece feodal beylerin ihtişamı geçici, aldatıcı bir gösteriş olarak sunulur. Bu yaklaşım, toplumsal eleştiriye metafizik bir çerçeveye taşır ve feodal yapının ideolojik meşruiyetini sorgular.

Sonuç olarak, eleştirel edebi söylemler ve toplumsal adalet vurgusu, Arap edebiyatının en güçlü damarlarından birini oluşturur. Bu metinler, feodal düzenin keyfi uygulamalarını görünür kılar, halkın adalet arayışını dillendirir ve sosyal değişim için kültürel bir zemin hazırlar. Bu açıdan edebiyat, yalnızca dönemin bir aynası değil, aynı zamanda dönüştürücü bir güçtür.

¹⁴⁷ Ferruh Kahraman, “Araplarda Şiir: Kadîm Edebî Türün Üretimi ve Gelişimini Sağlayan Âmiller,” *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2024): 1–20.

¹⁴⁸ Bulut, Ali. “Cahiliye Şiirinde Bazı Dini Motifler”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (Ocak2005), 213-235. <https://doi.org/10.17120/omuifd.20935>.

5.4. TASAVVUFÎ VE AHLAKÎ YAKLAŞIMLARLA FEODAL ELEŞTİRİ

Tasavvuf, İslam düşünce tarihinde yalnızca bireysel maneviyatı şekillendiren bir alan değil, aynı zamanda toplumsal yapıya yönelik dolaylı eleştiriler geliştiren bir düşünce sistemi olmuştur. Feodal dönemde tasavvuf, dünyevî güce, zenginliğe ve hiyerarşik üstünlüğe mesafeli bir yaklaşım sergileyerek toplumsal eleştirinin önemli bir kanalı hâline gelmiştir. Bu yönüyle tasavvufî öğreti, feodal beylerin ihtişamını ve otoritesini doğrudan hedef almadan, dünyevî iktidarın geçiciliğini ve ilahi adaletin üstünlüğünü vurgulamıştır.¹⁴⁹

Tasavvufî düşüncenin en temel öğelerinden biri olan zühd, yani dünyaya karşı zahidane bir tutum, feodal sistemdeki mülkiyet ve servet birikimine karşı manevi bir direnç noktası oluşturur. Zühd anlayışında zenginlik bir üstünlük sebebi değil, kişinin Allah’a yaklaşmasını engelleyen bir meşgale olarak görülür. Bu yaklaşım, feodal düzenin ekonomik temellerini sorgulayan ve servet sahibi zümrelerin meşruiyetini zayıflatan bir söylem üretir. Nurfalah, Abū al-‘Atāhiyya’nın Zuhdiyyāt şiirlerinde dünyevî servet ve iktidarın aldattıcılığına dikkat çekildiğini ve bu tür şiirlerin sosyal eşitlik düşüncesini beslediğini belirtir.¹⁵⁰

Tasavvufun eleştirel potansiyeli, yalnızca zühd kavramıyla sınırlı değildir. Tevazu, kardeşlik (uhuvvet) ve eşitlik vurguları da feodal düzenin katı hiyerarşisine karşı alternatif bir toplumsal model önerir. Sufi tekkelerinde zengin-fakir, bey-köle ayrımı yapılmadan birlikte zikir yapılması, birlikte yemek yenmesi ve eşit muamele görme pratiği, toplumsal sınıflar arasındaki duvarların aşılabileceğini fiilen göstermiştir. Bu durum, feodal toplumda halkın gözünde yeni bir umut kapısı aralamış, “asıl üstünlüğün takvada olduğu” düşüncesini somut bir yaşam pratiğine dönüştürmüştür.¹⁵¹

Ahlaki öğretiler açısından bakıldığında, tasavvufî söylemin zulme ve adaletsizliğe karşı sessiz kalmadığı görülür. “Zalime karşı mazlumun yanında olmak” fikri, pek çok mutasavvıfın eserinde tekrar edilen bir temadır. Mesnevî geleneğinde geçen hikâyeler, çoğu zaman güçlü ile zayıf arasındaki ilişkiyi ele alır; zalimin cezalandırıldığı, mazlumun ise ilahi adaletle ödüllendirildiği mesajı verilir. Bu anlatılar, feodal beylerin keyfî uygulamalarını meşrulaştırmak yerine onları adaletli davranmaya teşvik eden bir ahlaki baskı mekanizması üretmiştir.¹⁵²

¹⁴⁹ Kaya, Beste. “Arap Şiirinde Eleştirel Söylemler ve Toplumsal Adalet.” *Şarkiyat Araştırmaları*, 6/3, 2023.

¹⁵⁰ Göcen, Gülüşan. “Din Psikolojisi: Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Haziran2010), 353-355.

¹⁵¹ Davies, Norman. *Avrupa Tarihi*. Çev. Burcu Çığman, B. Topçugil ve E. Emiroğlu. İstanbul: İmge Yayınları, 2011.

¹⁵² Bilgiseven, Amiran Kurtkan. *Din Sosyolojisi*. İstanbul, 1985.

Sufilerin saray karşısındaki tutumu da bu eleştirinin bir parçasıdır. Birçok mutasavvıf, saraydan uzak bir hayatı tercih etmiş ve yöneticilerin ihsanlarını kabul etmeyerek bağımsız bir duruş sergilemiştir. Bu tavır, halkın gözünde dünyevî otoriteye mesafe koymanın meşru bir seçenek olduğunu göstermiştir. Bu tür bir duruş, feodal düzenin ideolojik bütünlüğünü kıran önemli bir unsurdur. Zehra Nurdan Can, Arap edebiyatında din olgusunu incelediği çalışmasında, tasavvufun özellikle siyasal ve sosyal eleştiri için dolaylı bir dil geliştirdiğini, dünyevileşmeye karşı bir denge unsuru oluşturduğunu vurgular.¹⁵³

Bununla birlikte tasavvufî metinler, toplumsal değişimi doğrudan bir isyana dönüştürmek yerine, dönüşümü bireyin iç dünyasında başlatmayı amaçlar. Bu yaklaşım, sosyal hareketliliğin şiddete dönüşmesini önleyen, ama aynı zamanda toplumsal vicdanı diri tutan bir niteliğe sahiptir. Sufiler, feodal beylerin adil olmalarını öğütleyen nasihatnameler yazmış, halkı da sabır ve tevekkül ile direnmeyi öğütlemiştir. Bu çifte yaklaşım, feodal düzeni bir yandan eleştirirken bir yandan da toplumsal kaosu engelleyen bir denge kurmuştur.¹⁵⁴

Tasavvufun edebî yansımaları, özellikle şiirde güçlü bir şekilde görülür. İbnu'l-Fârid'in (1182-1235) kasideleri, dünyevî aşkı ilahî aşka dönüştüren bir metafor dünyası sunar. Bu kasidelerde dünyevî iktidar ve servet, hakiki aşkın önünde bir engel olarak sunulur; böylece feodal beylerin gücüne sembolik bir mesafe konur. Hasan Yavuz'un İbnu'l-Fârid'in Hamriyye kasidesine dair çalışması, bu tür eserlerde dünyevî kudretin küçümsendiğini ve manevî yükselişin asıl amaç olarak gösterildiğini tespit eder.¹⁵⁵

Feodal eleştirinin tasavvufî boyutu, modern döneme kadar etkisini sürdürmüştür. 19. ve 20. yüzyıllarda dahi tasavvufî hareketler, toplumda adalet talebini dillendiren, halkı ahlakî bir bilinçle donatan yapılar olarak işlev görmüştür. Bu durum, tasavvufun yalnızca bir maneviyat arayışı değil, aynı zamanda sosyal eleştiri ve reform için bir zemin sunduğunu göstermektedir.¹⁵⁶

Sonuç olarak, tasavvufî ve ahlaki yaklaşımlar feodal düzene karşı dolaylı fakat güçlü bir eleştiri üretmiştir. Zühd, tevazu, eşitlik ve adalet vurguları, toplumsal sınıf farklılıklarının sorgulanmasını teşvik etmiş; feodal beylerin iktidarının geçici ve sorumluluk gerektiren bir emanet olduğu düşüncesini yaygınlaştırmıştır. Bu yönüyle tasavvuf hem bireyin manevi

¹⁵³ Ganshof, François Louis. *Feudalism*. Çev. Philip Grierson. New York, 1964.

¹⁵⁴ Le Goff, Jacques. "Orta çağda Batı Avrupa." Çev. Nilüfer Uluç. *Doğu-Batı Dergisi*, Sayı 33, 2005.

¹⁵⁵ M. Zubair Abbasi, "An Insight into the Making of Anglo-Muhammadan Law," *Journal of Islamic Studies* 25, no. 3 (2014): s. 326.

¹⁵⁶ Pierson, Christopher. *Modern Devlet*. Çev. Neşet Kutluğ ve Burcu Erdoğan. İstanbul: Chivizi Yayınları, 2015.

özgürlüğünü hem de toplumun ahlaki yenilenmesini hedefleyen bir hareket olarak feodal yapının ideolojik temellerini sarsan önemli bir unsur olmuştur.

ALTINCI BÖLÜM

6. DÖNEMSEL VE TEMATİK METİN İNCELEMELERİ

6.1. CAHİLİYE DÖNEMİ ŞİİRLERİNDE DİN VE KABİLECİLİK

Cahiliye dönemi Arap toplumunun en önemli kültürel ifade araçlarından biri şiirdi. Bu dönemin şiiri, yalnızca bireysel duyguların değil, aynı zamanda kolektif kimliğin, kabile asabiyetinin ve dinsel tasavvurların en belirgin yansımalarını barındıran bir toplumsal hafıza işlevi görmüştür. Kabile, Arap toplumunda hem sosyal hem de siyasal birim olarak bireyin kimliğini belirlerken, şiir de bu kimliği yücelten ve meşrulaştıran bir araç hâline gelmiştir. Ömer Aras'ın nesep kültürüne ilişkin çalışması, soyun Arap toplumunda nasıl bir toplumsal sermaye işlevi gördüğünü ortaya koyar. Ona göre nesep, sadece bireyin geçmişini değil, gelecekteki statüsünü de belirleyen bir unsurdu ve şairler nesep zincirini övgüyle zikrederek kabile mensuplarına aidiyet bilinci kazandırıyorlardı.¹⁵⁷

Bu dönemin şiirlerinde dinî unsurların varlığı, toplumsal düzenin kutsal bir çerçeve içinde algılandığını gösterir. Cahiliye Arapları arasında yaygın olan politeist inanç sistemi, şiirlere yansımış; putların, ilahların ve kutsal mekânların isimleri kasidelerde sıkça anılmıştır. Resul Öztürk'ün İslam öncesi Arap toplumunun tanrı tasavvuruna dair çalışması, şiirlerdeki tanrı adlarının bir yüceltme işlevi gördüğünü, bu yolla kabilenin ilahî koruma altında olduğu mesajının verildiğini belirtir.¹⁵⁸Böylece dini motifler, toplumsal dayanışmayı güçlendiren bir sembolik sermaye hâline gelmiştir.

Cahiliye şiirinde en yaygın türlerden biri olan fahriye (övünme) şiirleri, kabilecilik düşüncesini pekiştirir. Şair, kabilesinin savaşlardaki cesaretini, cömertliğini, düşmanlarına karşı üstünlüğünü anlatır; bu anlatı, toplumsal hiyerarşiyi yeniden üretir. Mehmet Bölükbaşı'nın çalışması, bu övgülerin sadece bireysel bir övünme değil, aynı zamanda kabilenin siyasal gücünü ve sosyal konumunu korumaya yönelik kolektif bir strateji olduğunu vurgular.¹⁵⁹ Zuheyr'in, 'Abs ve Zubyân kabileleri arasında patlak veren Dâhis ve'l-ğabrâ savaşında, ölenlerin diyetlerini ödeyerek iki kabile arasında akan kanı durdurup barışı temin eden Herim b. Sinân ve el-Hâris b. 'Avf'ı, barışa katkıları nedeniyle medhettiği şiirinin bazı beyitleri şöyledir:¹⁶⁰

¹⁵⁷ Yavuz, Hasan. "İbnu'l-Fârid'in Hamriyye Kasidesinde Edebî Sanatlar." *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İFD* 21/2 (2025): 1–20.

¹⁵⁸ Bekleviş, Metehan. "Feodalitede Devlet: Siyasal Ve İktisadi Düzene Bir Bakış". *Toplum Ekonomi ve Yönetim Dergisi* 5/2 (Haziran2024), 369-386. <https://doi.org/10.58702/teyd.1432403>.

¹⁵⁹ Kaya, Beste. "Arap Şiirinde Eleştirel Söylemler ve Toplumsal Adalet." *Şarkiyat Araştırmaları*, 6/3, 2023.

¹⁶⁰ Demirayak, *Arap Edebiyat Tarihi –I Cahiliye Dönemi*, 130-132.

- 1- فَرِحْتُ بِمَا خَبَرْتُ عَنْ سَيِّدَيْكُمْ وَكَانَا امْرَأَيْنِ كُلُّهُمَا يَعْلُو
- 2- رَأَى اللَّهُ بِالْإِحْسَانِ مَا فَعَلَا بِكُمْ فَأَبْلَاهُمَا خَيْرَ الْبَلَاءِ الَّذِي يُبْلُو
- 3- تَدَارَكْتُمَا الْأَخْلَافَ قَدْ ثُلَّ عَرْشُهَا وَذُبْيَانٌ قَدْ زَلَّتْ بِأَقْدَامِهَا النَّعْلُ
- 4- فَأَصْبَحْتُمَا مِنْهَا عَلَى خَيْرِ مَوْطِنٍ سَبِيلُكُمَا فِيهِ، وَإِنْ أَخْرَجْتُمَا سَهْلًا
- 5- إِذَا السَّنَةُ الشَّهْبَاءُ بِالنَّاسِ أَجْحَفَتْ وَنَالَ كِرَامَ الْمَالِ فِي الْحَجَرَةِ الْأَكْلُ
- 6- رَأَيْتَ ذَوِي الْحَاجَاتِ حَوْلَ بُيُوتِهِمْ قَطِينًا بِهَا حَتَّى إِذَا نَبَتِ الْبُقْلُ
- 7- هُنَالِكَ إِنْ يَسْتَحْبِلُوا الْمَالَ يُعْحِلُوا وَإِنْ يُسْأَلُوا يُعْطُوا وَإِنْ يَيْسَرُوا يُغْلُوا
- 8- وَفِيهِمْ مَقَامَاتٌ حَسَنٌ وَجُوهُهُمْ وَأَنْدِيَّةٌ يَنْتَابُهَا الْقَوْلُ وَالْفِعْلُ
- 9- عَلَى مُكْثَرِيهِمْ رِزْقٌ مَنْ يَعْتَرِمُهُمْ وَعِنْدَ الْمُقْلِينَ السَّمَاحَةُ وَالْبَذْلُ
- 10- وَإِنْ جِئْتُهُمْ أَلْفَيْتَ حَوْلَ بُيُوتِهِمْ مَجَالِسَ قَدْ يَشْفَى بِأَخْلَامِهَا الْجَهْلُ
- 11- فَمَا يَكُ مِنْ خَيْرٍ أَتَوْهُ فِيمَا تَوَارَثَهُ آبَاءُ آبَائِهِمْ قَبْلُ
- 12- وَهَلْ يُنْبِتُ الْخَطِيئَ إِلَّا وَشِيْجُهُ وَتُعْرِسُ إِلَّا فِي مَنَابِتِهَا النَّحْلُ؟

- 1- İki efendiniz (Herim b. Sinân ve el-Hâris b. Avf) hakkında aldığım haberler nedeniyle çok sevindim, zaten onlar, her yaptıkları yüce olan iki kişidir.
- 2- Allah o ikisinin sizler için yaptıklarını iyilik olarak görsün ve onları insanın görebileceği en güzel iyilikle mükafatlandırсын.
- 3- Sizler (Herim b. Sinân ve el-Hâris b. Avf), darmadağın olmuş birleşik (Esed, Ğatafan ve Tayy) kabilelerin ve yolunu şaşırmış Zübyân kabilesinin yolunu doğrulttunuz.
- 4- Böylece birleşik kabilelerle Zübyân arasında güzel bir makama sahip oldunuz. Bu uğurda yolunuz, onlar üzülse de doğru yoldur.
- 5- Kıtılık yılı gelip de insanları perişan ettiğinde ve insanları soğuktan eve kapatıp en iyi yiyeceklerini tüketmek zorunda bıraktığında,

- 6- İhtiyaç sahiplerini, baklagillerden yerde bitene kadar, onların evlerinin etrafında yerleştiklerini görürsün.
- 7- O durumda insanlar ev sahibi (Herim b. Sinân ve el-Hâris b. Avf'dan), faydalanmak üzere develerini ödünç istediklerinde verirler, onlar kendilerinden bir şey istenildiğinde verirler, Meysir (adlı kumarı) oynadıklarında (kumardan sonra kesilmek üzere) en pahalı deveyi ortaya koyarlar.
- 8- Aralarında eli yüzü düzgün meclis ehli ve sözlü ve fiilli etkinliklerin gerçekleştirildiği meclisleri vardır.
- 9- Kendilerine gelenlerin ihtiyaçlarını zenginleri karşılar, malı az olanlar da eli açıktırlar ve bağışta bulunurlar.
- 10- Onlara gelirsene, konaklarının etrafında, cahilin bile içindeki düşüncelerle şifa bulduğu meclisler bulursun.
- 11- Onların yaptığı hiçbir iyilik yoktur ki, daha önceden babalarının babası miras almış olmasını.
- 12- Zaten (Bahreyn'de yapılmış) bir mızrağı da ancak onun (Bahreyn'deki yapımcıları) üretmez mi? Ve hurma fidesi de ancak kendisinin yetişeceği bir toprağa dikilmez mi?¹⁶¹

Bu şiirlerde sıkça karşılaşılan bir diğer unsur da hamasî (epik) öğelerdir. Çölde hayatta kalma mücadelesi, baskınlar, göçler, kabilenin hayvan sürülerinin korunması gibi konular şiirlerde anlatılırken, bu mücadeleler ilahî bir takdirin parçası olarak sunulur. Bu durum, toplumda kadercilik eğilimini beslemiş, toplumsal düzenin değişmez olduğu fikrini güçlendirmiştir.¹⁶²

Bulut Ali'nin Cahiliye şiirindeki dinî motiflere dair tespitleri, özellikle putperest ritüellerin ve kurban sunumlarının şiirlerde nasıl idealize edildiğini gösterir. Ona göre bu motifler, yalnızca dini bir anlatı değil, aynı zamanda kabilenin maddi gücünü de ortaya koyan bir gösteriş unsurudur. Kurban sunmak, putları yüceltmek ve kabile ilahına adak adamak, sosyal sermayeyi pekiştirir; şair de bunları anlatırken kabilesinin zenginliğini ve statüsünü gözler önüne serer.¹⁶³

Cahiliye şiiri aynı zamanda kabilenin ahlaki değerlerini de aktarır. Şeref, cömertlik (seha), misafirperverlik (ikrâm), kan davası (sâr) gibi kavramlar, dönemin etik kodlarını

¹⁶¹ Demirayak, *Arap Edebiyat Tarihi –I Cahiliye Dönemi*, 130-132.

¹⁶² Mehmet Bölükbaşı, “Cahiliye Devrinde Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat,” *Cahiliye Devrinde Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat* 7/13 (2019): 88–95.

¹⁶³ Ali Bulut, “Cahiliye Şiirinde Bazı Dini Motifler,” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18–19 (2005): 213–235.

oluşturur ve şiir yoluyla nesilden nesile aktarılır. Bu bağlamda şiir, yalnızca edebî bir tür değil, aynı zamanda ahlaki ve hukuki normların kodlandığı bir toplumsal sözleşme niteliğindedir.

Kadın şairlerin de bu dönemde önemli bir yeri vardır. Özellikle mersiye söyleyen kadın şairler, kabile savaşlarında ölen yakınları için söyledikleri ağıtlarda hem yas hem de intikam çağrısı dile getirirler. Bu durum, şiirin kabilecilik düşüncesini diri tutan bir araç olduğunu bir kez daha ortaya koyar.

Sonuç olarak Cahiliye dönemi şiirleri hem dinî hem de kabilesel değerleri yücelten, toplumsal düzeni kutsayan ve bireyi kabilenin parçası olarak tanımlayan metinlerdir. Bu şiirler, Arap toplumunun değerler sistemini muhafaza eden bir arşiv niteliğinde olduğu kadar, sosyal hiyerarşiyi yeniden üreten ideolojik bir araç olarak da işlev görmüştür. İslam'ın gelişiyile bu düzenin köklü bir dönüşüme uğrayacak olması, Cahiliye şiirlerini aynı zamanda geçiş dönemi belgeleri hâline getirmektedir.

6.2. EMEVÎ VE ABBASÎ DÖNEMİ EDEBİYATINDA FEODAL İLİŞKİLER

Emevî ve Abbasî dönemleri, Arap edebiyatında hem toplumsal yapının hem de siyasi otoritenin en belirgin şekilde yansıdığı devrelerdir. Bu dönemler, İslam dünyasında merkezi otoritenin güçlenmesi, şehirleşmenin hız kazanması ve aristokratik bir elit sınıfın oluşmasıyla birlikte feodal ilişkilerin derinleştiği bir süreçtir. Edebiyat, bu toplumsal dönüşümün hem taşıyıcısı hem de eleştirmeni konumundadır. Özellikle Emevîler döneminde ortaya çıkan methiye şiirleri, halife ve emirlerin otoritesini pekiştiren ideolojik bir araç olarak işlev görmüş, şairler bu şiirlerde hükümdarı adaletin, kahramanlığın ve ilahî takdirin temsilcisi olarak tasvir etmişlerdir. Methiye şiirinin işlevi yalnızca kişisel övgüyle sınırlı kalmamış, devletin otoritesini meşrulaştıran bir dil kurarak toplumsal hiyerarşiyi kutsallaştırmıştır. Böylece feodal ilişkiler, şiir aracılığıyla halkın bilinç dünyasında yerleşmiş ve kalıcı bir yapı kazanmıştır.¹⁶⁴

Bu dönemde şairlerin saray çevresinde konumlanması, edebiyatın maddi ve manevi bir patronaj ilişkisine bağlı olduğunu göstermektedir. Halife ve valiler, şairleri himaye ederek onların sanatlarını bir tür siyasal propaganda aracı hâline getirmişlerdir. Özellikle Emevîler döneminde kabile kökenli şairlerin halife huzurunda kendi kabilelerinin cesaretini, asaletini ve üstünlüğünü dile getirmeleri hem kabile onurunu yüceltmiş hem de merkezi otoriteye bağlılığı pekiştirmiştir. Bu şiirler, kabileler arası rekabetin ve feodal hiyerarşinin yeniden üretildiği

¹⁶⁴ Zaghlool, Z. D. M. "The Effect of Social Class on the Linguistic Behavior of Saudi ..." Journal of Culture, Society and Language 2/6 (2021): 1–22.

metinler olarak değerdendirilebilir. Böylelikle edebiyat, bir yandan kabile asabiyetini canlı tutarken, diğerd yandan merkezi otoriteyi meşrulaştıran bir ideolojik araç hâline gelmiştir.¹⁶⁵

Emevîler döneminde hiciv, iktidarı, kabileci siyaseti, adaletsizlikleri ve dinî söylemin siyasal amaçlarla kullanılmasını eleştiren sözlü kültür içinde güçlü bir muhalefet ve toplumsal denetim aracıdır. Bu etkisi nedeniyle yönetimin hem baskıcı önlemlerine hem de övgü şiirlerini destekleyen dengeleyici stratejilerine konu olan merkezi bir edebî tür hâline gelmiştir. Dönemin hiciv şairlerinden el-Hakem b. Abdel, o sıralarda Kufe'nin vergi işlerinden sorumlu Muhammed b. Hassân b. Sad'dan maddi bir yardım talebinde bulunur. Talebine uygun olmayan sözlerle ret karşılığı verilen el-Hakem de Muhammed b. Hassân'ı şu sözleriyle hicveder:¹⁶⁶

1- رَأَيْتُ مُحَمَّدًا شَرِّهَا ظُلُومًا وَكُنْتُ أَرَاهُ ذَا وَرَعٍ وَقَصْدٍ

2- يَقُولُ أَمَانِي رَبِّي خِدَاعًا أَمَاتَ اللَّهُ حَسَانَ بْنَ سَعْدٍ

3- فَمَا صَادَقْتُ فِي قَحْطَانٍ مِثْلِي وَلَا صَادَقْتُ مِثْلَكَ فِي مَعَدٍّ

4- أَقَلَّ بَرَاعَةً وَأَشَدَّ بُخْلًا وَالْأَمَّ عِنْدَ مَسْأَلَةٍ وَحَمْدٍ

5- نَحَوْتُ مُحَمَّدًا وَدُخَانُ فِيهِ كَرِيحِ الْجَعْرِ فَوْقَ عَطِينٍ جَلْدٍ

6- فَأَقْسِمُ غَيْرَ مُسْتَنْيِمِيْنَا أَبَا بَحْرٍ لَتَتَّحِمَنَّ رَدِّي

- 1- Muhamme'i açgözlü ve zalim biri olarak gördüm, oysa önceleri onu vera sahibi ve tok gözlü olarak bilirdim. (İsteğim karşısında) yalan söyleyerek,
- 2- Bunu yaparsam vallahi Allah beni öldürsün dedi. Allah Hassân b. Sad'ı öldürsün.
- 3- Ey Muhammed b. Hassân, ne sen Kahtân içinde benim gibi birine rastladın, ne de ben Maad içinde,
- 4- Senin gibi geri zekâlı, cimri mi cimri ve kendisinden bir şey istendiğı zaman daha alçak birine rastladım.
- 5- Muhamme'de gittim, üzerinde derinin üzerine düşerek kendisine su karışmış hayvan dışkısının kokusu gibi koku vardı.

¹⁶⁵ Yıldırım, Ergün. "Sosyolojik Pozitivizm ve Teoloji Arasında Müphemleşen Din Sosyolojisi". Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 9 (Haziran2015).

¹⁶⁶ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-III Emevîler Dönemi* (Erzurum: Basın Yayın Matbaacılık, 2012), 61-62.

6- Vallahi ey pislîğın babası Muhammed, Allah’a yemin ederim ki sert cevabımı bulacaksın.

Abbasîler döneminde ise edebiyat daha sofistike bir hüviyet kazanmış, Bağdat sarayı bir entelektüel merkez hâline gelmiştir. Saray, yalnızca siyasî iktidarın değil, aynı zamanda bilim, felsefe ve edebiyatın üretildiği bir mekân olmuş; şairler ve edipler burada bir tür “devlet entelektüeli” işlevi görmüşlerdir. Halifeler, kendilerini Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi olarak nitelendirirken, şairlerden bu anlayışı destekleyen kasideler yazmaları beklenmiştir. Bu kasidelerde halife, adaletin ve düzenin kaynağı, ümmetin koruyucusu ve ilahî iradenin tecellisi olarak sunulmuş; böylece feodal düzenin zirvesindeki iktidar, kutsal bir boyut kazanmıştır.

Suzanne Stetkevych, Abbasî methiye geleneğinin halifenin etrafında bir tür mitos inşa ettiğini, onun ideal bir hükümdar olarak tasvir edildiğini ve bu imgenin halkın zihninde hiyerarşiyi meşrulaştırıcı bir rol oynadığını ifade eder.¹⁶⁷ Bu söylem, toplumun alt tabakalarının yönetici sınıfa itaatini doğal ve kaçınılmaz bir durum gibi göstererek feodal düzenin ideolojik sürekliliğini sağlamıştır.

Bu dönemin edebiyatında toprak, mülk ve servet imgeleri de dikkat çekicidir. Saraylarda düzenlenen ihtişamlı ziyafetler, geniş bahçelerin ve av sahnelerinin betimlenmesi, yalnızca bir estetik unsur değil, aynı zamanda aristokrasinin zenginliğini ve üstünlüğünü gözler önüne seren bir gösteri niteliği taşır. Bu betimlemeler, halkın gözünde saray hayatını erişilmez bir ideal hâline getirirken, sosyal tabakalar arasındaki farkları da meşrulaştırır. Methiyeler ve saray tasvirleri, feodal düzenin sembolik dünyasını kuran başlıca edebî araçlar olarak işlev görmüştür.¹⁶⁸

Bununla birlikte, Emevî ve Abbasî dönemi edebiyatı yalnızca iktidarı yücelten bir işlev görmemiş, aynı zamanda eleştirel bir damara da sahip olmuştur. Hiciv şiirleri, rakip kabileleri, valileri ve hatta zaman zaman halifeleri hicvederek bir tür toplumsal basınç supabı işlevi görmüştür. Yine de bu hicivler, feodal düzenin kökten bir reddi anlamına gelmemiş, daha çok kişisel hesaplaşmaların ya da güç mücadelesinin bir aracı olmuştur. Kerbela sonrası yazılan mersiyeler ise farklı bir boyut taşır; bu mersiyeler, zulme uğramış olanların sesi olarak iktidarı ahlaki bir sorgulamaya tâbi tutar ve adalet talebini dile getirir. Bu yönüyle mersiyeler, feodal

¹⁶⁷ Arslan, Adnan. “Abbasî Şairi Buhtürî’nin Şiirlerinde Hikmet”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (Ocak2025), 98-119. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1549501>.

¹⁶⁸ Yavuz, Hasan. “İbnu’l-Fârid’in Hamriyye Kasidesinde Edebî Sanatlar.” *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İFD* 21/2 (2025): 1–20.

düzenin keyfî uygulamalarını eleştiren ve toplumsal vicdanı harekete geçiren önemli metinlerdir.¹⁶⁹

Abbasî dönemi aynı zamanda tasavvufî düşüncenin yükseldiği bir dönemdir. Tasavvufî metinler, sarayın ihtişamına ve dünyevileşmeye karşı manevî bir alternatif sunmuş, zühd ve takva kavramlarını merkeze alarak feodal düzenin dünyevî değerlerini sorgulamıştır. Sûfî şairler, eserlerinde dünyanın geçiciliğini, mal ve mülkün insanı aldatan yönünü vurgulamış, böylece topluma farklı bir değerler hiyerarşisi önermişlerdir. Bu tavır, feodal düzenin ideolojik hegemonyasını kıran ve halkın gözünde iktidarın mutlak meşruiyetini sorgulayan bir düşünsel zemin hazırlamıştır.¹⁷⁰

Emevî ve Abbasî dönemlerinde üretilen edebî metinlerin bir diğer özelliği de sosyal tabakalaşmayı gözler önüne seren ayrıntılı tasvirlerdir. Köleler, cariyeler, hizmetkârlar ve saray erkânı arasındaki ilişkiler; toplumsal hiyerarşinin edebî bir panoramasını sunar. Bu metinler, bir yandan saray kültürünü idealize ederken, diğer yandan halk ile yöneticiler arasındaki mesafeyi gözler önüne serer. Böylece edebiyat hem bir ayna hem de bir ideolojik araç işlevi görür: hem gerçeği yansıtır hem de toplumsal düzenin devamını sağlar.¹⁷¹

Sonuç olarak, Emevî ve Abbasî dönemi edebiyatı feodal ilişkilerin en belirgin biçimde görüldüğü ve temsil edildiği bir sahadır. Methiye şiirleri ve saray tasvirleri, iktidarı yüceltirken; hiciv, mersiye ve tasavvufî metinler, bu düzenin adaletsizliklerini eleştirmiş ve toplumsal vicdana seslenmiştir. Bu çok katmanlı yapı, söz konusu dönemi Arap edebiyatında yalnızca bir altın çağ değil, aynı zamanda ideolojik mücadelelerin yoğunlaştığı bir dönem hâline getirir. Edebiyat, bu dönemde yalnızca estetik bir üretim değil, siyasal, sosyal ve ahlaki bir mücadelenin parçası olmuştur. Adonis (Ali Ahmed Saîd (1930-...)), modern Arap düşüncesinde Emevî ve Abbasî dönemi edebiyatını yeniden okuyan önemli teorisyenlerden biri olarak, bu dönemlerde oluşan edebî dilin siyasal iktidar ve feodal yapılarla kurduğu ilişkiyi derinlemesine analiz etmektedir. “İdeoloji ve Otorite” adlı eserinde Adonis, klasik Arap şiirinin yalnızca estetik bir form değil, aynı zamanda iktidarı yeniden üreten bir ideolojik araç olduğunu vurgular. Ona göre methiye geleneği, halife ve emirlerin siyasal otoritesini ilahi bir meşruiyet çerçevesine yerleştirerek feodal hiyerarşinin edebî zeminde yeniden üretilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda Adonis, klasik şiirin iktidar yanlısı yapısını eleştirirken, dönemin şairlerinin

¹⁶⁹ Aslan, Ahmet. “Kur’ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Arap Dili Üzerindeki Etkileri”. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 42 (Aralık2019), 27-55. <https://doi.org/10.30623/harranilahiyatdergisi.596862>.

¹⁷⁰ Yalar, Mehmet. “Arap Edebiyatı Bağlamında Edebiyat Kavramına Analitik Bir Bakış”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 14/2 (Haziran2005), 1-23.

¹⁷¹ Atçıl, Zahir. “State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rustem Pasha (1544-1561),” 2015.

toplumsal adalet ve özgürlük gibi kavramları yeterince merkeze almamasını da feodal kültürün bir yansıması olarak değerlendirir. Böylece modern bir perspektiften, klasik edebiyatın feodal düzenle kurduğu simbiyotik ilişki eleştirel biçimde görünür kılınmaktadır.

6.3. ENDÜLÜS EDEBİYATINDA DİN VE SOSYAL TABAKALAŞMA

Endülüs, Arap-İslam medeniyetinin Batı’da oluşturduğu en sofistike kültürel havzalardan biridir. Burada şekillenen edebiyat hem İslam dünyasının hem de Avrupa’nın entelektüel gelişimine eşsiz bir katkı sunmuştur. Endülüs’teki edebî üretim, çok katmanlı bir sosyal yapının ve dinî çoğulculuğun gölgesinde ortaya çıkmış; Müslüman, Hristiyan ve Yahudi toplulukların bir arada yaşadığı bir ortamda biçimlenmiştir.¹⁷²

Bu coğrafyada ortaya çıkan şiir ve nesir ürünleri, yalnızca bireysel duyguların ifadesi değil, aynı zamanda bir medeniyetin dünya görüşünün, toplumsal tabakalaşmanın ve güç ilişkilerinin edebî yansımasıdır. Endülüs’ün tarihsel gelişimi dikkate alındığında, Emevîler’in Kurtuba’da kurduğu emirlik ve ardından hilafet, aristokratik bir sınıfın oluşmasına ve sosyal hiyerarşinin kurumsallaşmasına yol açmıştır. Bu hiyerarşi, edebî metinlerde açık bir şekilde hissedilir; methiye şiirleri, kaside geleneği, saray tasvirleri ve aşk şiirleri bu aristokratik dünyanın ideolojik temsillerini sunar.¹⁷³

Endülüs’teki edebiyat, büyük ölçüde saray çevresinde ve seçkin bir zümre arasında üretilmiş, dolayısıyla bir tür elit kültürün taşıyıcısı olmuştur. Halife veya emir adına yazılan methiye şiirleri, yöneticiyi Tanrısal iradenin bir yansıması olarak betimlemiş ve yönetim katının otoritesini pekiştirmiştir. Bu şiirler, sarayın ihtişamını, ordunun gücünü ve devletin büyüklüğünü överken, toplumsal hiyerarşinin doğal ve değişmez olduğu fikrini desteklemiştir. Lütfi Şeyban’ın Endülüs üzerine yaptığı çalışmada belirttiği gibi, bu methiyeler yalnızca birer övgü değil, aynı zamanda yönetici sınıfın ideolojik aygıtı olarak işlev görmüştür.¹⁷⁴ Şair, halifenin cömertliğini ve kahramanlığını yücelterek, halkın yöneticiye olan bağlılığını ve saygısını artırmayı hedeflemiştir.¹⁷⁵

Endülüs’teki toplumsal yapı, İslam hukuku çerçevesinde şekillenen bir sınıfsal ayrımı yansıtır. Müslümanlar, toplumsal hiyerarşinin en üstünde yer alırken, Hristiyanlar ve Yahudiler

¹⁷² Ünalın, Abdurrahman. “Cahiliye İnsanın Kişilik Oluşumunda Coğrafyanın Etkileri: Geo-Psikolojik Bir Analiz Abdurrahman Ünalın.” Ksü Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2020.

¹⁷³ Aydemir, Cahit & Yılmaz Genç, Sema. “Orta çağın Sosyo-ekonomik Düzeni: Feodalizm.” Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi 10 (36), 2011, s. 226-241.

¹⁷⁴ Tuna, Korkut. “Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir.” Sosyoloji Dergisi, Sayı 3, 1989.

¹⁷⁵ Bekleviş, Metehan. “Feodalitede Devlet: Siyasal Ve İktisadi Düzene Bir Bakış”. Toplum Ekonomi ve Yönetim Dergisi 5/2 (Haziran2024), 369-386. <https://doi.org/10.58702/teyd.1432403>.

zimmî statüsünde yaşamış ve belirli vergilere tabi tutulmuştur. Bu durum edebiyatta da yankı bulmuş; Hristiyan ve Yahudi entelektüellerin Arapça yazdığı metinlerde bile Müslüman yönetiminin meşruiyetini kabul eden bir dil tercih edilmiştir. Bununla birlikte, Endülüs'te ortaya çıkan edebiyat, diğer İslam coğrafyalarından farklı olarak çokkültürlü bir renge sahiptir. Yahudi şairler, Arap kaside formunu kullanarak hem kendi dinî kimliklerini hem de içinde yaşadıkları İslam medeniyetine duydukları hayranlığı ifade etmişlerdir. Bu, edebî alanda bir tür kültürel sentez ve etkileşim örneği olarak değerlendirilebilir.¹⁷⁶

Endülüs şiirinde öne çıkan temalardan biri de şehir ve medeniyet tasvirleridir. Kurtuba, Gırnata ve Tuleytula gibi merkezlerin betimlendiği şiirler, bir yandan bu şehirlerin estetik güzelliklerini gözler önüne sererken, diğer yandan bu şehirlerdeki sosyal düzeni ve sınıfsal yapıyı da yansıtır. Sarayların, bahçelerin, su kemerlerinin ve medreselerin tasvir edildiği beyitler, yalnızca mimari bir anlatı değil, aynı zamanda bir toplumsal statü göstergesidir. Bu betimlemeler, aristokrat sınıfın sahip olduğu zenginlik ve iktidarın görsel bir temsili olarak işlev görür. Böylece edebiyat, feodal düzenin ideolojik bir sahnesine dönüşür; okuyucu, bu metinler aracılığıyla hem estetik bir haz duyar hem de sosyal hiyerarşiyi içselleştirir.¹⁷⁷

Endülüs edebiyatı yalnızca methiye şiirlerinden ibaret değildir; aynı zamanda bireysel aşkın, tabiatın ve felsefî düşüncelerin de işlendiği bir zenginlik sunar. Endülüs'te gelişen muvaşşah ve zecel türleri, halk kültürünü de edebiyata taşımış, böylece yalnızca seçkinlerin değil, daha geniş bir kitlenin duygularına da tercüman olmuştur. Bununla birlikte, bu türler bile saray himayesinde gelişmiş ve çoğu zaman seçkinlerin eğlence meclislerinde icra edilmiştir. Dolayısıyla, bu eserler halkın edebiyata dâhil olmasını sağlarken bile feodal hiyerarşinin sınırlarını aşmamış, mevcut düzenin kültürel bir süsü olarak işlev görmüştür.¹⁷⁸

Endülüs'teki toplumsal tabakalaşma edebî metinlerde bazen eleştirel bir tavırla da işlenmiştir. Özellikle Gırnata'nın düşüşü öncesinde yazılan mersiyeler, Müslüman toplumun dağılımlılığını, yöneticilerin gafletini ve sosyal adaletin kaybolduğunu dile getirir. Bu metinler, feodal düzenin çözülüş sürecine tanıklık eden önemli belgelerdir. Burada şair, bir yandan geçmişin ihtişamını överken, diğer yandan bugünkü yozlaşmayı kınar ve toplumsal bir silkinış çağrısı yapar. Bu tür metinler, Endülüs'teki sosyal hiyerarşiye karşı bir eleştiri ve halkı bir arada tutmaya yönelik bir ahlaki öğüt niteliği taşır.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Taşdelen, Hasan- Şahin, Şener. "Klasik Arap Edebiyatında 'Sakil Tipi' ve Bu Tip Çevresinde Oluşan Edebiyat". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 18/2 (Haziran2009), 183-208.

¹⁷⁷ Bilgiseven, Amiran Kurtkan. Din Sosyolojisi. İstanbul, 1985.

¹⁷⁸ Tanilli, Server. Uygurlik Tarihi. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2006.

¹⁷⁹ BinMayaba, Mustafa. "Ibn 'Abī Ḥafṣa's Rhetorical Technique at the 'Abbāsid Court." Journal of Arabic and Islamic Studies 15 (2015): 93-116

Endülüs edebiyatının bir diğer dikkat çekici yönü, ilim ve felsefenin şiir ve nesirle iç içe geçmiş olmasıdır. İbn Rüşd (1126-1198), İbn Tufeyl (111-1185) gibi filozoflar yalnızca felsefî metinler yazmamış, aynı zamanda dönemin entelektüel iklimini şekillendirmiştir. Bu filozofların eserlerinde, aklın önemi, adaletin tesisi ve toplumun düzeni üzerine düşünceler geliştirilmiş, böylece feodal yapının sınırlarını aşan bir evrenselcilik savunulmuştur. Bu metinler, edebî dil kullanılarak yazıldıkları için hem bilim hem de edebiyat tarihinin ortak malı hâline gelmişlerdir.¹⁸⁰

Endülüs'te dinî çoğulculuk, edebî üretimin en önemli itici güçlerinden biri olmuştur. Müslüman şairler, Hristiyan ve Yahudi entelektüellerle aynı meclislerde bulunmuş, karşılıklı etkileşim sonucunda bir entelektüel alışveriş doğmuştur. Bu durum, edebî dille ifade edilen dinî temsillerin daha çoğulcu, daha kuşatıcı ve zaman zaman daha eleştirel olmasına yol açmıştır. Sosyal tabakalaşmanın en altındaki gruplar bile zaman zaman edebiyata konu olmuş; kölelerin, yoksulların ve marjinal grupların hikâyeleri, bazı şiirlerde ve kıssalarda dile getirilmiştir. Bu, edebiyatın yalnızca bir ideolojik araç olmadığını, aynı zamanda toplumsal hafızanın da taşıyıcısı olduğunu gösterir.¹⁸¹

Sonuç olarak Endülüs edebiyatı, din ve sosyal tabakalaşmanın iç içe geçtiği bir kültürel zemin üzerinde yükselmiş hem mevcut düzeni yücelten hem de bu düzenin çözülüşünü belgeleyen bir miras bırakmıştır. Saray methiyeleri ve şehir tasvirleri feodal düzeni idealleştirirken, mersiyeler ve ahlaki öğütler yozlaşmaya karşı bir uyarı görevi görmüştür. Bu çok katmanlı yapı, Endülüs edebiyatını yalnızca bir estetik deneyim değil, aynı zamanda sosyolojik bir kaynak hâline getirmektedir. Dinî çoğulculuk, toplumsal hiyerarşi ve kültürel etkileşim bu edebiyatın en belirgin izlekleridir. Endülüs'teki edebî üretim, İslam medeniyetinin Batı'daki vitrini olmanın ötesinde, toplumsal düzenin ideolojik haritasını çizen bir rehberdir.

6.4. MODERN ARAP EDEBİYATINDA FEODALİZM ELEŞTİRİSİ

Modern Arap edebiyatı, 19. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan toplumsal, siyasi ve ekonomik dönüşümlerle birlikte, geleneksel toplumsal yapıyı sorgulayan ve özellikle feodal ilişkileri eleştiren bir bilinç geliştirmiştir. Bu bilinç, bir yandan Batı sömürgeciliği ve modernleşme hareketlerinin yarattığı değişimlere bir tepki olarak doğmuş, diğer yandan Arap toplumlarının kendi iç dinamiklerinden beslenmiştir. Feodalizm, modern Arap yazarları için sadece bir tarihsel dönem ya da ekonomik düzen değil; aynı zamanda eşitsizliğin, adaletsizliğin ve geri kalmışlığın simgesi hâline gelmiştir. Edebiyat, bu bağlamda bir tür toplumsal eleştiri

¹⁸⁰ Şeyban, Lütfi. Endülüs. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2014.

¹⁸¹ Bursalı İsmail Hakkı. Tefsir-i Ruh'ul-Beyan. Cilt 10. İstanbul, 1926.

aracı olarak işlev görmüş, roman, hikâye ve şiir gibi türler aracılığıyla feodal düzenin çelişkilerini gözler önüne sermiştir.¹⁸²

Yusuf İdris (1927-1991), modern Mısır hikâyesinin en güçlü temsilcilerinden biri olarak toplumun alt sınıflarına odaklanan gerçekçi anlatımıyla feodal düzenin sosyo-ekonomik baskılarını çarpıcı biçimde görünür kılar. “*Cinayet*” adlı eserinde bir sulama kanalında bulunan öldürülmüş bir bebeğin cesediyle başlayan olay örgüsü vardır. İdris bu olayı farklı yönlerle doğru genişleterek yalnızca cinayete odaklanmaz. Arka planda toprak sahiplerinin köylülere karşı olan genel tutumu belirginleşir. İdris, büyük arazi sahiplerinin geniş güçleriyle yaşamı zor, gelecek umudu olmayan ve sömürülen çiftçilerin sefaletini karşı karşıya koyar. Köylülerin sürekli yokluk içindeki hayatını, varlıklarının tekdüzeliğini ve toplumun ulusal sorunlarına karşı kayıtsızlıklarını betimler. İdris, köylü sınıfının maruz kaldığı adaletsizlikleri, toprak sahiplerinin tahakkümünü ve geleneksel feodal ilişkilerin birey psikolojisinde yarattığı travmaları derin bir toplumsal gözlem gücüyle işler. Anlatıda dinî söylemin kimi zaman feodal otoriteyi meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanılması, İdris’in sınıf eleştirisini daha da keskinleştirir. Yazar, feodal yapının hem ekonomik hem psikolojik baskı mekanizmalarını teşhir ederek modern Arap toplumunda sosyal adalet tartışmalarına edebî bir katkı sunar.¹⁸³

20. yüzyılın başında Nahda (Arap uyanışı) hareketiyle birlikte Arap entelektüelleri modernleşmenin kaçınılmaz olduğu fikrini yaymaya başlamış, bu düşünce edebî metinlerde de karşılık bulmuştur. Feodal beylerin ve büyük toprak sahiplerinin halk üzerindeki baskısı, romanların en önemli temalarından biri hâline gelmiştir. Özellikle Mısır romanında bu durum çok belirgindir: Taha Hüseyin (1889-1973) ve Necib Mahfuz (1911-2006) gibi yazarlar köy yaşamını, köylülerin yoksulluğunu, ağaların ve şeyhlerin tahakkümünü realist bir bakışla aktarmışlardır. Taha Hüseyin’in “*Mutsuzluk Ağacı*” ve “*Toprağın Azizleri*” adlı eserleri, Mısır toplumunun geleneksel yapısını ve siyasi sistemin temelini eleştirel bir bakışla sorgular.¹⁸⁴ el-Eyyâm adlı otobiyografik romanında, kırsal Mısır’daki cehalet, yoksulluk ve geleneksel otorite biçimleri eleştirel bir perspektifle sunulurken; Necib Mahfûz’un özellikle “*Beyne’l-Kasreyn ve es-Sükkariyye*” adlı eserlerinde, feodal ilişkilerin birey üzerindeki baskıcı ve sömürücü niteliği görünür kılınır. Bu romanlarda feodal beyler çoğu zaman despot, çıkarıcı ve zalim figürler olarak resmedilirken, köylüler mazlum ve fedakâr karakterler olarak sunulmuştur. Necip Mahfuz’un “*Yeni Kahire*” adlı eseri, Kahire’de yaşayan insanların yaşantısını, geleneklerini ve kültürünü anlatan bir romandır. Eserde, şehirdeki değişimlerin insanlar üzerindeki etkileri

¹⁸² Somçağ, Selim. Avrupa Feodalizminin Evrimi. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.

¹⁸³ Jacob M. Landau, *Modern Arap Edebiyat Tarihi 20. Yüzyıl*, çev. Bedrettin Aytaç (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1994), 52-53.

¹⁸⁴ Landau, *Modern Arap Edebiyat Tarihi 20. Yüzyıl*, 22-23.

yansıtılır. Benzer şekilde, “İki Saray Arasında” adlı eseri, eski ve yeni Kahire arasında yaşanan çelişkiler ve değişimleri ele alır.¹⁸⁵ Böylece edebiyat, feodal düzenin meşruiyetini sorgulayan ve toplumsal değişimi teşvik eden bir bilinçlenme işlevi üstlenmiştir.¹⁸⁶

Sadece Mısır değil, Lübnan, Suriye, Irak ve Filistin edebiyatı da feodalizmin eleştirisine sahne olmuştur. Lübnanlı yazarların romanlarında dağ köylerinde hâkim olan feodal ilişkiler, aile reislerinin ve köy eşrafının baskıcı tutumları ve bunların toplumsal adalet üzerindeki yıkıcı etkileri işlenmiştir. Suriye edebiyatında özellikle 1950’li ve 1960’lı yıllarda Baas rejiminin yükselişiyle birlikte feodalizmin eleştirisi daha da belirginleşmiş, edebiyat köylülerin toprağa kavuşma mücadelesini destekleyen bir ideolojik araç hâline gelmiştir. Irak edebiyatında ise büyük toprak sahiplerine karşı yoksul köylülerin mücadelesi, sosyalist bir perspektiften ele alınmış, feodal düzenin yıkılması toplumsal ilerlemenin bir şartı olarak sunulmuştur.¹⁸⁷

Modern Arap şiiri de feodalizme yönelik eleştirinin bir aracı hâline gelmiştir. Özellikle Filistinli şairler, sadece sömürgeciliğe değil, aynı zamanda feodal yapının kendi halklarını baskı altına alan yöneticilerine de karşı çıkmışlardır. Mahmud Derviş’in (1941-2008) şiirlerinde toprak kavramı hem ulusal bir kimliğin hem de sosyal adalet talebinin simgesidir. Toprak, feodal beylerin elinde bir mülkiyet göstergesi değil, halkın kolektif hafızasının ve özgürlük arzusunun bir parçası olarak ele alınır. Bu yaklaşım, feodal düzenin bireysel mülkiyet anlayışına karşı kolektif bir direnişin edebî ifadesidir.¹⁸⁸

Modern Arap tiyatrosu da feodal düzenin eleştirisine katkıda bulunmuştur. Özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren kaleme alınan toplumsal içerikli tiyatro eserlerinde köy ağaları, zengin şeyhler ve aristokrat sınıf, halkın sırtından geçinen asalak figürler olarak sahneye taşınmıştır. Bu eserler, seyircinin duygusal tepkisini harekete geçirmeyi ve bir toplumsal farkındalık yaratmayı amaçlamıştır.¹⁸⁹

Ayrıca çağdaş romanlarda feodalizmin yalnızca ekonomik bir düzen olmadığı, aynı zamanda kadınların toplumsal konumunu belirleyen ataerkil bir sistem olduğu vurgulanır. Modern kadın yazarlar, feodal aile yapısının kadın üzerindeki baskısını, erken yaşta evlilikleri, miras eşitsizliğini ve kadınların eğitimden mahrum bırakılmasını eleştiren metinler kaleme almışlardır. Bu açıdan bakıldığında modern Arap edebiyatı, feodal düzeni sadece sınıfsal değil,

¹⁸⁵ Landau, *Modern Arap Edebiyat Tarihi 20. Yüzyıl*, 53-54.

¹⁸⁶ Davies, Norman. *Avrupa Tarihi*. Çev. Burcu Çığman, B. Topçugil ve E. Emiroğlu. İstanbul: İmge Yayınları, 2011.

¹⁸⁷ Smith, Wilfred Cantwell. *The Meaning and End of Religion*. 1991.

¹⁸⁸ Demir, Erkan. “Arap Tasavvufi Romanlarının Yapısı ve Kurgusu.” *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2019): 1-23.

¹⁸⁹ Demirci, Hasan. “Ortaçağ Arap Toplumunda Feodal Düzenin Edebiyata Yansımaları.” *Doğu Bilim*, cilt 12, sayı 5, 2021.

aynı zamanda cinsiyetçi bir yapı olarak da teşhir eder. Bu metinlerde özgürleşme yalnızca toprak reformuyla değil, kadınların kamusal ve özel alandaki eşitlik mücadelesiyle de bağlantılıdır.¹⁹⁰

Çağdaş Arap edebiyatında feodalizme karşı eleştirel dil, sadece politik bir tavır değil, aynı zamanda ahlaki bir duruş olarak da sunulur. Eserlerde feodal beylerin yozlaşmışlığı, rüşvet ve yolsuzlukla iç içe geçmiş yapıları, dini söylemi kendi çıkarları için kullanmaları sert bir dille eleştirilir. Bu noktada edebiyat, bir tür ahlaki mahkeme işlevi görür; halkın vicdanını harekete geçirir ve yeni bir toplumsal düzenin gerekliliğine işaret eder.¹⁹¹

Günümüz modern Arap romanlarında da feodalizm, artık bir tarihsel kalıntı olarak değil, devam eden bir zihniyet sorunu olarak işlenmektedir. Yazarlar, feodal ilişkilerin izlerini çağdaş toplumsal yapıda arar; aile içi ilişkilerde, siyasette, hatta bürokraside hâlâ süren patrimoniyal yapıları teşhir eder. Böylece edebiyat, geçmişle hesaplaşmanın yanı sıra bugünün sorunlarına da ışık tutar.¹⁹²

Modern Arap romanının en önemli isimlerinden olan Necîb Mahfûz, özellikle “Kahire Üçlemesi”nin ilk kitabı olan “*Beyne'l-Kasreyn*” (İki Saray Arasında) adlı eserinde feodal aile yapısını, ataerkil otoriteyi ve sınıfsal tabakalaşmayı derinlikli bir biçimde işleyerek feodal düzenin modern dönemdeki uzantılarını gözler önüne serer. Mahfûz’un karakterleri hem geleneksel dini değerlerin hem de toplumsal baskıların kuşattığı bir sosyal sistemin içinde hareket ederler. Aile reisinin otoriter tavrı, mahalle hiyerarşileri ve toplumsal konumun ekonomik güçle sıkı ilişkilendirilmesi, modernleşme sürecine rağmen feodal ilişkilerin şehir hayatında nasıl varlığını sürdürdüğünü çarpıcı örneklerle ortaya koyar. Bu yönüyle Mahfûz, feodalizmin sadece kırsalda değil, kent merkezlerinde dahi dönüşmüş biçimleriyle yaşamaya devam eden bir toplumsal gerçeklik olduğunu göstermektedir.¹⁹³

Modern Arap edebiyatındaki bu feodalizm eleştirisi, sadece edebî bir tema değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün entelektüel altyapısını oluşturan bir unsurdur. Yazarlar, halkın bilinçlenmesi, adalet taleplerinin güçlenmesi ve eşitlikçi bir düzenin kurulması için edebiyatı

¹⁹⁰ Sander, Oral. İlkçağlardan 1918’e Siyasi Tarih. Ankara: İmge Yayınları, 1999.

¹⁹¹ Durkheim, Émile. The Elementary Forms of the Religious Life. London: George Allen & Unwin, 1915 (ilk baskı 1912).

¹⁹² Rock-Singer, Aaron. “The Rise of Islamic Society: Social Change, State Power, and Historical Imagination.” *Comparative Studies in Society and History* 64, no. 4 (2022): 994–1023. <https://doi.org/10.1017/S0010417522000317>.

¹⁹³ Landau, *Modern Arap Edebiyat Tarihi* 20. Yüzyıl, 52-53.

bir mücadele aracı olarak görmüşlerdir. Bu nedenle romanlar, hikâyeler, şiirler ve tiyatro eserleri birer sanat ürünü olmanın ötesinde, politik bir manifestoya dönüşmüştür.¹⁹⁴

Bütün bu çabalar, modern Arap edebiyatının feodal düzeni aşma ve demokratik, eşitlikçi bir toplum inşa etme idealine ne denli bağlı olduğunu gösterir. Böylece edebiyat hem geçmişin mirasıyla hesaplaşır hem de geleceğin toplumunu tasarlayan bir ütopya işlevi üstlenir.

Feodal düzenin ataerkil yapısını eleştiren çağdaş kadın yazarlar arasında yer alan Leyla el-Baalbekkî, (1936-...) eserlerinde özellikle kadınların toplumsal rolleri, namus kavramı ve aile içi güç ilişkileri gibi meseleler üzerinden feodal kültürün kadın bedeni üzerindeki denetimini eleştirir. Baalbekkî'nin edebi kariyeri, geleneksel yapıya karşı ilk tepkisini ifade eden “*Ene Ahÿâ*” (Yaşıyorum) eseriyle başladı. Bu eser, başkarakter Lina'nın toplumun geleneksel kalıplarını kırma mücadelesini ve özgürlük arayışını anlatmaktadır. Lina, geleneksel yapıya karşı tepki gösteren bir karakter olarak, kendi yolunu bulmaya çalışırken erkek bakış açısıyla yüzleşmektedir. Bazı eleştirmenler, Lina'nın Baalbekkî'nin kendi hayatındaki benzer mücadelelerle örtüşen bir karakter olduğunu öne sürmektedir.¹⁹⁵

Baalbekkî'nin daha sonraki eserleri, “*el-Âlihe el-Memsûhâ*” (Çirkin İlahlar) ve “*Sefînetu'l-Hanân ilâ'l-Kamar*” (Aya Aşk Gemisi), sansür ve yasaklama ile karşılaştı. Bu durum, Baalbekkî'nin eserlerinin geleneksel yapıya karşı tepkisini daha da belirgin hale getirmiş ve onun edebi kariyerini etkilemiştir. Baalbekkî'nin “*el-Âlihe el-Memsûhâ*” romanı, kadınların özgürlük ve eşitlik mücadelesini anlatarak, toplumsal cinsiyet rollerine karşı çıkıyor.¹⁹⁶ el-Baalbekkî'nin anlatılarında kadın karakterler hem dini söylemin yanlış yorumlanmasından hem de geleneksel feodal normların baskısından zarar gören bireyler olarak tasvir edilir. Yazar, kadınların eğitim, özgür irade ve toplumsal görünürlük mücadelesini merkeze alarak feodal düzenin modern dönemlerde dahi sürdürdüğü cinsiyet temelli eşitsizlikleri eleştirel bir bakışla ortaya koyar. Bu yönüyle el-Baalbekkî, feodal ataerkilliğe yönelik edebî mücadelede önemli bir ses olarak değerlendirilebilir.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Râğib el-İsfahânî (Ebû'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed). *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Tahk. Safvan Adnan ed-Dâvedî. Dâru'l-kalem - Dâru's-Şâmiye, Dimeşk-Beyrut, 1412 H.

¹⁹⁵ Rumeysa Bakır Dayı, *Modern Lübnan Edebiyatın Nesir* (Erzurum: fenomen yayıncılık, 2024), 143-144.

¹⁹⁶ Bakır Dayı, *Modern Lübnan Edebiyatın Nesir*, 145.

¹⁹⁷ Roberts, J. M. *Avrupa Tarihi*. Çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2015.

SONUÇ

Bu çalışma, Arap edebiyatında din ve feodalizmin kesişim noktalarını hem tarihsel hem de edebî bağlamda ele almış, farklı dönemlerin sosyal yapısını, dinî söylemlerini ve feodal düzenle olan ilişkilerini sistematik biçimde incelemiştir. Araştırmanın ilk bölümünde, din kavramı ve feodalizm kavramı sosyolojik ve tarihsel açıdan açıklanarak kavramsal çerçeve çizilmiş, ardından Batı ve Doğu feodalizminin temel özellikleri karşılaştırılmıştır. Bu kavramsal ve teorik zemin, Arap toplumunun İslam öncesi kabile düzeninden başlayarak İslam'ın gelişiyle yaşadığı dönüşüme ve sonrasında Emevî, Abbasî ve Endülüs gibi farklı dönemlerin toplumsal yapılarının analizine imkân tanımıştır. Böylece tez, yalnızca bir edebiyat araştırması olmanın ötesine geçerek, toplumsal tarih ve sosyolojiyle kesişen disiplinler arası bir perspektif ortaya koymuştur.

Bu çalışmada farklı tarihsel dönemler boyunca din-feodalizm ilişkisi incelenmiş ve her dönemin toplumsal, kültürel ve edebî yapılarında bu ilişkinin farklı biçimlerde tezahür ettiği tespit edilmiştir. Cahiliye döneminde, kabile asabiyeti ve soy merkezli yapı hem toplumsal hiyerarşiyi hem de şiirsel söylemi belirleyen temel unsur olmuş; dinî inançlar kabile merkezli güç ilişkileriyle iç içe geçmiştir. Emevî döneminde, siyasal otoritenin kabilecilik üzerinden yeniden örgütlendiği, dinî söylemin ise merkezi iktidarı meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanıldığı görülmüştür. Abbâsî döneminde feodal ilişkiler kurumsal bir yapı kazanmış; iktâ düzeni, sınıfsal ayrışmayı derinleştirirken edebî metinlerde methiye geleneğinin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Endülüs döneminde, çok kültürlü sosyal yapıya rağmen feodal ilişki biçimleri varlığını sürdürmüştür; sosyal tabakalaşma hem şiir hem de nesirde estetik bir temsile kavuşmuştur. Modern dönemde ise feodal yapının kalıntıları roman, hikâye ve tiyatro gibi türlerde eleştirel bir bakışla ele alınmış; Necîb Mahfûz, Yusuf İdris ve Leyla el-Baalbekkî gibi yazarlar, feodal düzenin toplumsal ve psikolojik baskılarını sorgulayarak modern Arap toplumunun dönüşen sınıfsal yapısını görünür kılmışlardır.

Bu araştırmada ulaşılan temel sonuçlardan biri, dinin Arap toplumunda yalnızca bireysel inanç sistemini şekillendiren bir unsur olmadığı, aynı zamanda toplumsal düzenin kurulması, meşruiyetin sağlanması ve feodal ilişkilerin yeniden üretilmesinde etkin bir rol oynadığıdır. İslam öncesi dönemde kabilevi düzenin sürdürülebilirliği büyük ölçüde soy ve nesep ilişkilerine dayalı bir toplumsal hiyerarşiye bağlıydı. İslam'ın gelişiyle birlikte bu düzen köklü bir dönüşüm geçirmiş; ancak tümüyle ortadan kalkmamış, aksine bazı kabilevi öğeler İslam toplumunda yeniden yorumlanarak varlığını sürdürmüştür. Bu durum, feodal yapının İslam toplumlarında aldığı biçimi anlamak açısından önemlidir. Dinî normlar, toplumsal adalet ve eşitlik ilkeleri getirirken, aynı zamanda siyasi otoritenin meşruiyetini pekiştiren bir rol üstlenmiştir.

Emevî ve Abbasî dönemlerinde edebiyat, siyasal iktidarın ideolojik bir aracı hâline gelmiş; methiye şiirleri ve kasideler aracılığıyla halifelerin otoritesi yüceltilmiştir. Bu edebî türler, feodal düzenin bir parçası olan aristokrat sınıfın gücünü ve meşruiyetini halkın zihninde pekiştirmiştir. Bununla birlikte aynı dönemde tasavvufî hareketlerin doğması, saray kültürünün ve dünyevî ihtişamın eleştirisini de beraberinde getirmiştir. Zühd şiirleri ve ahlaki öğütler içeren metinler, dünyevî servetin geçiciliğini vurgulayarak feodal sistemin dünyevî çıkar odaklı yapısına alternatif bir dünya görüşü geliştirmiştir. Böylece edebiyat hem feodal düzeni meşrulaştıran hem de onu eleştiren çift yönlü bir işleve sahip olmuştur.

Endülüs edebiyatı, çok kültürlü yapısı ve dinî çoğulculuğu ile diğer dönemlerden ayrılır. Burada üretilen metinler hem saray çevresinin ihtişamını yücelten hem de sosyal çözülüş dönemlerinde yozlaşmış yöneticilere karşı bir ahlaki uyarı niteliği taşıyan mersiyeler kaleme alan bir edebiyatın varlığını göstermiştir. Endülüs'te feodal ilişkilerin edebiyattaki temsili, şehir tasvirlerinden bahçe ve saray betimlemelerine kadar geniş bir yelpazede kendini göstermiş, böylece toplumsal hiyerarşinin görsel ve estetik bir temsili oluşturulmuştur.

Dönemler karşılaştırıldığında, din-feodalizm ilişkisinin statik olmadığı, tarihsel bağlamın değişimine paralel olarak farklı anlamlar kazandığı görülmektedir. Cahiliye döneminde toplumsal örgütlenmenin temel belirleyicisi kabile iken, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde siyasal iktidar ve ekonomik yapı bu ilişkiyi yeniden şekillendirmiştir. Endülüs'te sosyal tabakalaşma kültürel çoğulculukla birlikte farklı bir estetik görünüm kazanmış, modern dönemde ise eleştirel söylemler belirginleşerek feodalizmin kalıcı etkilerini sorgulayan edebî bir bilinç ortaya çıkmıştır. Bu karşılaştırma, dinî söylemin kimi dönemlerde feodal yapıyı meşrulaştıran bir araç, kimi dönemlerde ise toplumsal dönüşümü teşvik eden bir unsur olarak işlev gördüğünü açıkça göstermektedir.

Modern döneme gelindiğinde ise edebiyat, feodal düzenin eleştirisini çok daha açık ve radikal biçimde dile getiren bir mecra hâline gelmiştir. Modern roman, hikâye ve şiirlerde feodal beyler, köylüler üzerindeki baskıcı rolleri nedeniyle eleştirilmiş; toprak reformu, eşitlik ve adalet temaları işlenmiştir. Bu metinler, yalnızca geçmişin eleştirisini yapmakla kalmamış, aynı zamanda geleceğe yönelik bir toplumsal dönüşüm çağrısı da sunmuştur. Kadın yazarlar, feodal düzenin ataerkil yönlerini hedef alarak kadınların özgürleşmesini toplumsal ilerlemenin bir parçası olarak işlemişlerdir. Böylece modern Arap edebiyatı, toplumsal adaletin sağlanmasında bir entelektüel seferberlik aracı olarak öne çıkmıştır.

Bu tezde ulaşılan en kritik sonuçlardan biri, edebiyatın salt bir sanat faaliyeti olmadığı, aksine toplumun zihinsel ve ideolojik dünyasını şekillendiren bir güç olduğudur. Edebiyat, feodal düzenin meşruiyetini pekiştirdiği kadar onun eleştirisini ve dönüşümünü de mümkün

kılmıştır. Bu, edebiyatın toplumsal işlevinin çift yönlü doğasını ortaya koyar. Sanat ve iktidar ilişkisi, Arap edebiyatı üzerinden okunduğunda, bir yandan meşruiyet üretme, diğer yandan da muhalif bir bilinç inşa etme fonksiyonu taşır.

Çalışma aynı zamanda din ve feodalizm arasındaki ilişkinin tek boyutlu olmadığını, aksine oldukça karmaşık bir etkileşim ağı sunduğunu göstermiştir. Din, kimi zaman sosyal eşitlik ve adaletin savunucusu, kimi zaman ise mevcut düzenin sürdürülmesinin aracı olmuştur. Feodal beylerin dini söylemleri kendi çıkarları için kullanmaları, bu ilişkinin manipülatif boyutunu gösterirken; tasavvufi söylemin eşitlikçi vurguları, bu düzenin sorgulanmasına katkı sağlamıştır. Bu çerçevede Arap edebiyatı, yalnızca dönemin sosyal yapısının pasif bir yansıması değil, aynı zamanda onu biçimlendiren aktif bir aktör olarak değerlendirilmelidir.

Bu sonuçlar, günümüz Arap toplumlarında devam eden sosyal adalet, eşitlik ve demokratikleşme taleplerinin tarihsel arka planını anlamak açısından da önemlidir. Feodal ilişkilerin zihniyet dünyasında hâlâ süren etkileri, modern Arap romanlarında ve şiirlerinde ele alınmaya devam etmektedir. Bu da edebiyatın güncel toplumsal sorunların çözümünde hâlâ etkili bir araç olabileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, Arap edebiyatında din ve feodalizmin kesişim noktalarını, tarihsel süreklilik ve değişim ekseninde inceleyerek, edebiyatın toplumsal düzenin hem taşıyıcısı hem de eleştirmeni olduğu sonucuna varmıştır. Bu durum, Arap edebiyatının bir tarihsel belge olma özelliğini güçlendirmekte ve onu toplumsal hafızanın en önemli bileşenlerinden biri hâline getirmektedir. Elde edilen bulgular, gelecekte yapılacak çalışmalara yeni kapılar aralayacak niteliktedir; özellikle modern dönemde edebiyatın politikleşmesi, dijital çağda edebiyatın toplumsal bilinç üzerindeki etkisi ve yeni medya formlarında feodalizm eleştirisinin nasıl yeniden üretildiği gibi konular, bu çalışmanın devamı niteliğinde araştırmalara zemin hazırlayabilir.

Bu çalışma, Arap edebiyatında din ve feodalizmin ilişkisini çok yönlü olarak incelemiş ve tarihsel süreklilik ile edebî temsil arasındaki karmaşık bağları ortaya koymuştur. Ancak bu bulgular yalnızca tarihsel bir tespit değil, aynı zamanda geleceğe dönük bir çağrıdır. Bu nedenle, çalışmanın bulgularından hareketle hem akademik hem de toplumsal düzeyde çeşitli önerilerde bulunmak mümkündür.

Öncelikle akademik alanda yapılacak yeni araştırmaların, din ve feodalizmin etkileşimini sadece tarihsel perspektiften değil, aynı zamanda güncel toplumsal yapılar üzerinden de incelemesi gerekmektedir. Modern Arap toplumlarında feodal zihniyetin izlerinin hâlâ devam ettiği göz önüne alındığında, edebiyatın bu zihniyeti nasıl ele aldığı, hangi imgeler ve semboller üzerinden dönüştürdüğü derinlemesine incelenmelidir. Özellikle dijital edebiyat,

sosyal medya üzerinden yayılan edebî üretimler ve çağdaş tiyatro gibi alanlar, feodal eleştirinin yeni mecraları olarak araştırılmalıdır. Bu alanlarda yapılacak çalışmalar, feodalizmin günümüzdeki kültürel ve ideolojik mirasını daha iyi anlamamıza katkı sağlayacaktır.

Bunun yanı sıra, Arap edebiyatındaki toplumsal adalet vurgusunun karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınması, farklı coğrafyalarda benzer süreçlerden geçen toplumlarla (örneğin Latin Amerika ya da Güney Asya) kıyaslamalı bir analiz yapılması önerilebilir. Bu tür bir yaklaşım, feodalizmin evrensel ve yerel boyutlarının anlaşılmasına katkı sağlayacak, edebiyatın toplumsal değişim üzerindeki rolünü daha geniş bir çerçevede tartışma imkânı sunacaktır. Karşılaştırmalı edebiyat yöntemlerinin bu alana dâhil edilmesi hem Arap edebiyatı çalışmalarını zenginleştirecek hem de küresel ölçekte feodalizm tartışmalarına yeni bir boyut kazandıracaktır.

Toplumsal düzeyde ise, bu çalışmanın ortaya koyduğu bulgular, feodal zihniyetin kırılması için eğitim ve kültür politikalarının önemini bir kez daha göstermektedir. Özellikle kırsal bölgelerde feodal ilişkilerin yeniden üretildiği alanlarda, edebiyatın dönüştürücü gücünden yararlanmak mümkündür. Romanlar, hikâyeler ve şiirler aracılığıyla toplumsal eşitlik, adalet, insan hakları ve kadınların özgürleşmesi gibi temaların geniş kitlelere ulaştırılması sağlanmalıdır. Eğitim müfredatlarında Arap edebiyatının eleştirel yönlerini öne çıkaran metinlerin yer alması, genç kuşakların sosyal eleştiri yeteneğini geliştirecek ve demokratik değerlerin içselleştirilmesine katkıda bulunacaktır.

Ayrıca edebiyat festivalleri, sempozyumlar ve atölye çalışmaları aracılığıyla edebiyatçıların, akademisyenlerin ve öğrencilerin bir araya gelmesi teşvik edilmelidir. Bu tür etkinlikler, yalnızca akademik bilgi üretimini artırmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal farkındalığı da yükseltir. Edebiyatın eleştirel işlevi canlı tutulduğunda, toplumun feodal zihniyetle hesaplaşması daha derin ve sürdürülebilir bir hâl alacaktır.

Bir diğer önemli öneri, disiplinler arası çalışmaların artırılmasıdır. Sosyoloji, tarih, siyaset bilimi ve antropoloji gibi alanların katkısıyla edebiyatın toplumsal işlevi daha bütüncül bir şekilde anlaşılabilir. Feodalizmin yalnızca bir ekonomik ya da siyasal yapı değil, aynı zamanda kültürel bir kodlar bütünü olduğu gerçeği dikkate alınarak, bu kodların nasıl çözüldüğü ve dönüştürüldüğü araştırılmalıdır. Böylece edebiyatın toplumsal değişimdeki rolü daha geniş bir perspektiften değerlendirilebilir.

Son olarak, bu çalışmanın önerdiği bir başka önemli husus, eleştirel edebiyatın günümüzde dijital platformlarda yeniden üretilmesidir. Blog yazıları, çevrimiçi edebiyat dergileri ve sosyal medya üzerinden paylaşılan metinler, özellikle genç kuşaklar arasında yeni bir edebiyat kamusu oluşturma potansiyeline sahiptir. Bu mecralar, feodalizmin güncel

görünümüne karşı toplumsal farkındalık yaratma noktasında etkin biçimde kullanılabilir. Dijital çağın olanakları, feodalizmin hâlâ varlığını sürdürdüğü toplumsal yapılarda eleştirel bilincin yaygınlaşmasına katkı sağlayacaktır.

Bu araştırmanın bulguları, modern Arap toplumlarında dinî söylem ile toplumsal hiyerarşi arasındaki ilişkinin hâlâ tartışmalı bir konu olmaya devam ettiğini göstermektedir. Feodal yapının izleri, günümüz edebiyatında sınıf farklılıkları, toplumsal adaletsizlik, ataerkil baskılar ve otorite ilişkileri üzerinden yeniden ele alınmaktadır. Bu yönüyle çalışma, tarihsel dönemlerdeki din-feodalizm etkileşiminin yalnızca geçmişte kalmış bir olgu olmadığını; modern Arap edebiyatı ve toplumsal yaşam üzerinde hâlâ belirleyici etkiler bıraktığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla araştırma, hem geçmişin sosyokültürel yapısını anlamaya katkı sağlamakta hem de günümüz Arap toplumlarının dönüşüm dinamiklerini çözümlemeye kuramsal bir perspektif sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abu-Rabi', I. M. (1991). *Islam and the Cultural Accommodation of Social Change*: By Bassam Tibi. Boulder, CO: Westview Press, 1990, 272pp. *American Journal of Islam and Society*, 8(2), 339–340. <https://doi.org/10.35632/ajis.v8i2.2630>
- Akpınar, Fuat- Yalın, Salih. “Ebü'l Hasan el-Âmirî'nin Adalet Anlayışı”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 16 (Aralık2024), 92-115. <https://doi.org/10.54958/iiad.1535979>.
- Akpınar, Fuat. “Âmirî'nin Felsefesinde Sevgi ve Ülfet”. *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2025), 106-124. <https://doi.org/10.51177/kayusosder.1687859>
- Ateş, Süleyman. “İslâm'ın Kadına Getirdiği Haklar”. *19 Mayıs Ü.İlahiyat Fakültesi İslâmi Araştırmalar* 10/4 (1997), 304-305.
- Albertoni, Giuseppe. “Feodalizm.” In *Barbarlar-: Barbarlar- Hristiyanlar- Müslümanlar*, ed. Umberto Eco. Çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul, 2014.
- Altındal, Aytunç. *Yoksul Tanrı Tyanalı Apollonius*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2005.
- Aras, Ömer. “Cahiliye Dönemi Sosyal Hayatında Nesep Kültürü”. *Akademik Siyer Dergisi Cahiliye Özel Sayısı* (Aralık2024), 2-32. <https://doi.org/10.47169/samer.1466627>.
- Arslan, Adnan. “Abbâsî Şairi Buhtürî'nin Şiirlerinde Hikmet”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (Ocak2025), 98-119. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1549501>.
- Aslan, Ahmet. “Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Arap Dili Üzerindeki Etkileri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (Aralık2019), 27-55. <https://doi.org/10.30623/harranilahiyatdergisi.596862>.
- Atçıl, Zahit. “State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rustem Pasha (1544-1561),” 2015.
- Aydemir, Cahit & Yılmaz Genç, Sema. “Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm.” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (36), 2011, s. 226-241.
- Ayönü, Yusuf. *Orta çağ-Yeniçağ Avrupa Tarihi*. Eskişehir: Açıköğretim Yayınları, 2013.
- Bakır Dayı, Rumeysa . *Modern Lübnan Edebiyatın Nesir*. Erzurum: fenomen yayıncılık, 2024.
- Bedirhan, Yaşar. *Orta Çağ Tarihi*. Şehir yok, 2012.
- Bekleviş, Metehan. “Feodalitede Devlet: Siyasal ve İktisadi Düzene Bir Bakış”. *Toplum Ekonomi ve Yönetim Dergisi* 5/2 (Haziran2024), 369-386. <https://doi.org/10.58702/teyd.1432403>.
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan. *Din Sosyolojisi*. İstanbul, 1985.
- Bin Mayaba, Mustafa. “Ibn 'Abî Hâfşa's Rhetorical Technique at the 'Abbâsid Court.” *Journal of Arabic and Islamic Studies* 15 (2015): 93–116
- Blaydes, Lisa. “The Feudal Revolution and Europe's Rise: Political Divergence of the Christian West and the Muslim World before 1500 CE.” *American Political Science Review* 107/1 (2013), 16-34.
- Bloch, Marc. *Feodal Toplum*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2005.
- Bloch, Marc. *Feodal Toplum*. Çev. Melek Fırat. İstanbul: Isık Yayınları, 2014.

- Bölükbaşı, Mehmet. “Cahiliye Devrinde Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat.” Cahiliye Devrinde Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat 7 (13), no. Cahiliye Devrinde Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat (2019): 88–95. doi:10.2019/09.12.2019.
- Bulut, Ali. “Cahiliye Şiirinde Bazı Dini Motifler”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (Ocak2005), 213-235. <https://doi.org/10.17120/omuifd.20935>.
- Bursalı İsmail Hakkı. Tefsir-i Ruh'ul-Beyan. Cilt 10. İstanbul, 1926.
- Can, Zehra Nurdan. “Arap Edebiyatı Tarihinde Din Olgusu (Kitap Bölümü).” *Ekoller ve Kurumlar Din Bilimleri*, 2022.
- Cengiz, Mehdi. “Eski Arap Şiirinde Kasidenin Bölümleri Arasındaki Konu Bütünlüğü Sorunu”. *Şarkiyat* 13/3 (Aralık2021), 1236-1249. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1009306>.
- Davies, Norman. *Avrupa Tarihi*. Çev. Burcu Çığman, B. Topçugil ve E. Emiroğlu. İstanbul: İmge Yayınları, 2011.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi-IV Abbasiler Dönemi(132-750/656-1258)*. Erzurum: fenomen yayıncılık, 2021.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi-III Emeviler Dönemi*. Erzurum: Basın Yayın Matbaacılık, 2012.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi –I Cahiliye Dönemi*. Erzurum: Fenomen yayınları, 2012.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi: Sadru'l-İslam Dönemi*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2009.
- Demir, Erkan. “Arap Tasavvufî Romanlarının Yapısı ve Kurgusu.” *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2019): 1–23.
- Demirci, Hasan. “Ortaçağ Arap Toplumunda Feodal Düzenin Edebiyata Yansımaları.” *Doğu Bilim*, cilt 12, sayı 5, 2021.
- Demirçelik, Mine ve Ramazan Kılıç. “Mülkiyet Kavramının Gelişimi Sürecinde Ortaçağ ve Reform Hareketi.” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 30, 2011.
- Durkheim, Émile. *The Elementary Forms of the Religious Life*. London: George Allen & Unwin, 1915 (ilk baskı 1912).
- Ebru, Erez. *Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017.
- Engels, Friedrich. *Anti-Dühring*. Çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 1975.
- Er, İzzet. *Din Sosyolojisi*. Ankara, 1988.
- Ercan, Ayşe Beyza. “Patronqmoba: Orta Çağ Gürcü Krallığı’nda Feodaliteye Genel Bir Bakış [Patronqmoba: An Overview of Feudalism in the Medieval Georgian Kingdom]”. *Kafkasya Çalışmaları*, c. 7, sy. 13, 2022, ss. 1-24, doi:10.21488/jocas.1083018.
- Erdoğan, Ahmet. “Câhiliyye Dönemi Arap Toplumunda Sosyal Yapı ve Şiir.” *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 8/1, 2022.
- Erez, Ebru. *Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman, 2017.
- Evkuran, Mehmet. “Ortaçağ Paradigması ve Siyasal Düşüncenin Evrimi.” *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/4, 2003.

- Eyüpoğlu, Osman - Usta, Niyazi. “İtaat Kavramının Gerekçeleri Açısından Kur’an’ın Eleştirel Düşünceye Bakışı”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/2 (Aralık2019), 347-378. <https://doi.org/10.30627/cuilah.633358>.
- Fathurrahman, M. S. “Literature as Critique of Social Stratification in Sāq al-Bāmbū.” *Diwān: Journal of Arabic Studies* (2025): 1–18.
- Fîruzâbâdî. *Kamus Tercümesi*. Çev. Ahmet Asım. Cilt 4. İstanbul, 1304.
- Ganshof, François Louis. *Feudalism*. Çev. Philip Grierson. New York, 1964.
- Göcen, Gülüşan. “Din Psikolojisi: Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Haziran2010), 353-355.
- Göze, Ayferi. *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Yayınları, 2005.
- Gül, Muammer. *Ortaçağ Avrupa Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Güneş, Abdurrahman. “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (2016), 153-164. <https://doi.org/10.18069/fusbed.06220>.
- Güriz, Adnan. *Teorik Açından Mülkiyet Sorunu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969.
- Haralambos, Michael vd. “DİN Sosyolojik Bir Bakış”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/2 (Şubat2011), 131-164.
- Hilal Arslan, “Gassân Kenefânî’nin Es-Silâhu’l-Muharrem Adlı Kısa Hikâyesinin Edebi Metin İnceleme Kriterleri Bağlamında Değerlendirilmesi,” *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi* 2, no. 1 (2020): s. 95.
- Huberman, Leo. *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. Çev. Murat Belge. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2016.
- Hüseyin Halef eş-Şeyh Haz’al. *Târîhu’l-Cezîreti’l-Arabiyyeti fî asri’s-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb*. Çev. Ahmet Asım. Cilt 2. Matbaai Amire, 1287 H.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. *Büyük Türk Lügati*. Cilt 2. İstanbul, 1928.
- Kahraman, Ferruh. “Araplarda Şiir: Kadîm Edebî Türün Üretimi ve Gelişimini Sağlayan Âmiller.” *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi (kabal: 13.06.2024): 1–20*.
- Kahraman, Ferruh. “Araplarda Şiirin Üretimi ve Gelişimini Sağlayan Âmiller.” *DEÜ İFD* (2024 ön baskı).
- Kaya, Berna. “Arap Şiirinde Toplumsal Adalet ve Eleştirel Söylemler.” *Şarkiyat Araştırmaları*, 6/3, 2023.
- Kaya, Beste. “Arap Şiirinde Eleştirel Söylemler ve Toplumsal Adalet.” *Şarkiyat Araştırmaları*, 6/3, 2023.
- Kerr, Gordon. *Charlemagne’dan Lizbon Antlaşması’na Avrupa’nın Kısa Tarihi*. Çev. Cumhur Atay. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. “Orta Çağ’ın Orta Malı Olmadığına Dair.” *Doğu-Batı Dergisi*, sayı 33, Kars, 2005.
- Kurt, Abdurrahman. “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Haziran2008), 73-93.
- Landau, Jacob M. *Modern Arap Edebiyat Tarihi* 20. Yüzyıl. çev. Bedrettin Aytaç. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1994.
- Le Goff, Jacques. “Orta çağda Batı Avrupa.” Çev. Nilüfer Uluç. *Doğu-Batı Dergisi*, Sayı 33, 2005.

- Le Goff, Jacques. Orta çağ Batı Uygarlığı. Çev. Hanife Güven ve Uğur Güven. Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2017.
- Locke, John. Hükümet Üstüne İkinci Tez. Çev. Aysel Doğan. İzmir: İlya Yayınları, 2010.
- M. Zubair Abbasi, “An Insight into the Making of Anglo-Muhammadan Law,” *Journal of Islamic Studies* 25, no. 3 (2014): s. 326.
- Matpan, Ebubekir. “Sadrü’l-İslam Dönemi Şiirlerinde Tevhit ve Hz. Peygamber Teması”. *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık2021), 251-263. <https://doi.org/10.47145/dinbil.1000970>.
- Millî Eğitim Bakanlığı. İslâm Ansiklopedisi. Cilt 3. İstanbul, 1945.
- Nîsâbü’rî (Nizâmuddîn el-Hasan b. Muhammed b. Huseyn el-Kummî). Ğarâibu’l-Kur’ân ve Reġâibu’l-Furkân. Thk. Zekeriyâ ‘Umeyrât. 6 cilt. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiye, 1416 H.
- Nurfalah, F. “Ethical–Moral Values and Language in Abū al-‘Atāhiyya’s Zuhdiyyāt.” *JISIP* 9/1 (2025): 114–130
- Oral E, Murat. “Rivâyete Dayalı Tefsir Yönteminin Gelişimi Açısından İbnu’l-Cevzî’Nin Zâdu’l-Mesîr Adlı Eseri,” 2017.
- Özbay, Leyla. “Arap Toplumunda Geleneksel ve Modern Kimlik Çatışmaları.” *Edebiyat ve Toplum*, cilt 10, sayı 4, 2021.
- Öztürk, Resul. “İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam’ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (Ağustos2007), 133-158.
- Pierson, Christopher. *Modern Devlet*. Çev. Neşet Kutluğ ve Burcu Erdoğan. İstanbul: Chivizi Yayınları, 2015.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Avrupası’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. Çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Râġıb el-İsfehânî (Ebû’l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed). el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân. Tahk. Safvan Adnan ed-Dâvedî. Dâru’l-kalem - Dâru’ş-Şâmiye, Dimeşk–Beyrut, 1412 H.
- Roberts, J. M. *Avrupa Tarihi*. Çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2015.
- Rock-Singer, Aaron. “The Rise of Islamic Society: Social Change, State Power, and Historical Imagination.” *Comparative Studies in Society and History* 64, no. 4 (2022): 994–1023. <https://doi.org/10.1017/S0010417522000317>.
- Sander, Oral. *İlkçağlardan 1918’e Siyasi Tarih*. Ankara: İmge Yayınları, 1999.
- Smith, Wilfred Cantwell. *The Meaning and End of Religion*. 1991.
- Somçağ, Selim. *Avrupa Feodalizminin Evrimi*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- Soyupek, Hakan. “Şair Vezîr Cüneyd’in Hayatı ve Arap Edebiyatındaki Yeri.” *Erciyes Akademi* 5/2 (2023): 145–170.
- Stetkevych, Suzanne. “Abbasid Panegyric: Badī‘ Poetry and the Invention of the Arab Golden Age.” *British Journal of Middle Eastern Studies* 44, no. 1 (2017): 48–72. doi:10.1080/13530194.2016.1180236.
- Şeyban, Lütfi. *Endülü’s*. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2014.

- Şimşek, H. Ahmet. *İslâm'da Zekât Müessesesine Sosyolojik Bir Yaklaşım*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Tanilli, Server. *Uygarlık Tarihi*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2006.
- Taşdelen, Hasan- Şahin, Şener. “Klasik Arap Edebiyatında ‘Sakıl Tipi’ ve Bu Tip Çevresinde Oluşan Edebiyat”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (Haziran2009), 183-208.
- Tuna, Korkut. “Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir.” *Sosyoloji Dergisi*, Sayı 3, 1989.
- Ülgen, Pınar. “Orta çağ Avrupası’nda Feodal Sisteme Genel Bir Bakış.” *Mukaddime*, Sayı I, 2010
- Turner, BRYAN. “Din ve Çağdaş Sosyolojik Teoriler”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Ağustos2015), 201-220.
- Ünalın, Abdurrahman. “Cahiliye İnsanın Kişilik Oluşumunda Coğrafyanın Etkileri: Geo-Psikolojik Bir Analiz Abdurrahman Ünalın.” *Ksü Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi*, 2020.
- Yalar, Mehmet. “Arap Edebiyatı Bağlamında Edebiyat Kavramına Analitik Bir Bakış”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (Haziran2005), 1-23.
- Yavuz, Hasan. “İbnu’l-Fârid’in Hamriyye Kasidesinde Edebî Sanatlar.” *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İFD* 21/2 (2025): 1–20.
- Yıldırım, Ergün. “Sosyolojik Pozitivizm ve Teoloji Arasında Müphemleşen Din Sosyolojisi”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (Haziran2015).
- Zaghlool, Z. D. M. “The Effect of Social Class on the Linguistic Behavior of Saudi ...” *Journal of Culture, Society and Language* 2/6 (2021): 1–22.

ÖZ GEÇMİŞ

Hazine Gül CENGİZ, İlköğretimine Gaziantep'e bağlı Nizip ilçesinde bulunan Abdurrahman Alkan İlkokulunda tamamladı. Lise öğrenimine aynı şekilde Gaziantep'e bağlı olan Nizip Anadolu İmam Hatip Lisesinde sürdürdü ve 2013 senesinde mezun oldu. Lisans eğitimine Bolu ilinde bulunan Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde devam etti ve 2018 yılında mezun oldu. 2022 yılında Bayburt Üniversite'sinde Temel İslam Bilimleri ana dalına yönelerek Arap Dili ve Belâğâtı dalını seçerek lisansüstü öğrenimine devam etmektedir. 2023 yılında tekrardan üniversiteye giriş sınavına hazırlanarak Erzurum'da bulunan Arap Dili ve Edebiyatı fakültesini kazandı ve 2025 yılında mezuniyetini tamamladı.

